

Əlyazması hüququnda

ZEMFİRA ƏSGƏR QIZI ŞAHBAZOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2 0 1 2

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin
Azərbaycan dilçiliyi ədəbiyyat kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Akademik Ağamusa Ağası oğlu
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Nizami Qulu oğlu Cəfərov
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü
filologiya elmləri doktoru, professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

İkram Ziyad oğlu Qasımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə «__30__» __03_ 2012-ci il saat ____ Bakı Dövlət
Universiteti nəzərində filologiya elmləri doktoru və fəlsəfə doktoru
dissertasiyalarının müdafiəsinin keçirən D.02.181 Dissertasiya
Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət
Universiteti, II mərəbə videokonfrans otağı

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxana-
sında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____» _____2012-ci ildə göndərilmişdir.

D. 02.181 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor

T.H.Hüseynov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də mürəkkəb və mübahisəli problemlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Həmin problemlərdən də biri əvəzlilərlə bağlıdır. Əvəzlik, hər şeydən əvvəl, «material əsası» olmayan nitq hissələrindəndir. «Material əsası» olan nitq hissələri ad, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və s. bildirdiyi halda, əvəzlik bu xüsusiyyətlərdən məhrumdur.

Əvəzlik leksikanın ümumi fondundan ayrılan qədim və çoxplanlı bir nitq hissəsidir. Onun özünəməxsus funksional qanunauyğunluqları və semantik sahələri müasir Azərbaycan dili və onun bədii nümunələri əsasında indiyə kimi öyrənilməmişdir. Bundan əlavə, əvəzliyin deyktik funksiyaları, mətni təşkil etmə mexanizmi, anaforik və epiforik cəhətləri geniş dairədə öz həllini tapmamışdır. Yəni, «boş söz» adlandırılan (E.M.Volf) bu kateqoriyanın morfolojiya və sintaksisi bizim tədqiqatda aparıcı yer tutur.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri Azərbaycan dilindəki əvəzlilikləri digər türk dillərində olan əvəzliliklərlə müqayisə etmək, bu nitq vahidinin dilin morfoloji və sintaktik quruluşunda yerini, oynadığı rolu aydınlaşdırmaqdır.

Digər bir aktuallıq isə əvəzliyin söz birləşmələrinin, sadə cümlənin, mürəkkəb cümlənin və mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasındakı rolunun təyin edilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd əvəzlik kateqoriyasının konkret olaraq Azərbaycan dilində morfoloji və sintaktik təbiətini, funksional – semantik cəhətlərini tədqiq etməkdir. Bu işdə məqsəddən irəli gələn bir sıra vəzifələr mövcuddur:

- nitq hissələri arasında əvəzliyin yeri və mövqeyini aydınlaşdırmaq;
- əvəzliyin linqvistik statusunu müəyyən etmək;
- əvəzliyin türk dillərində tarixi inkişaf prosesini izləmək;
- hər bir əvəzlik növünün leksik-semantik və morfoloji əlamətlərini izah etmək;
- əvəzliyin sərhədlərini dəqiqləşdirmək;
- əvəzliyin deyktik xüsusiyyətlərini, funksiyalarını və üslubi-semantik məqamlarını göstərmək;
- əvəzlik barədə mübahisələrə yekun vurmaq, onun müstəqil bir nitq hissəsi olub-olmamasına, həmçinin də köməkçi nitq hissə-

ləri sırasında verilə bilməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək;

- əvəzliliklərin etimologiyasına nəzər salmaq;
- dilin sintaktik quruluşunda əvəzliyin vəzifə və funksiyalarını təyin etmək;
- əvəzliyin söz birləşməsi və sadə cümlədəki vəzifələrini müəyyənləşdirmək;
- əvəzlik və onun növlərinin dilin sintaktik quruluşunda oynadığı rolu dəqiqləşdirmək;
- mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması əvəzliyin funksiyalarını şərh etmək;
- əvəzliyin mətnyaratma funksiyalarını təhlil etmək və üzə çıxartmaq.

Tədqiqatın obyektı və mənbələri. Bütövlükdə əvəzlik kateqoriyası tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda əvəzlik bir nitq hissəsi kimi müasir dil materialları əsasında öyrənilir. Bu problem dissertasiya səviyyəsində respublikamızda ilk dəfə monoqrafik şəkildə öyrənilir. Elmi yeniliklər əvəzliyin morfolojiya və sintaksisi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Kompleks tədqiqatda əvəzliyin nitq hissələri arasında yeri və mövqeyi əsaslandırılır. Bütün bunlarla yanaşı, əvəzliyin növləri və söz tutumu da dəqiqləşdirilir. Hər bir növün özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətləri izah olunur. Əsas yeniliklərdən biri Azərbaycan dilindəki əvəzliliklərin müasir türk dillərinin əvəzliliklərilə müqayisəsidir. Müqayisə əvəzliyin əhatə dairəsinin, sərhədlərinin, onun vəzifə və funksiyalarının çoxtərəfliliyində özünü göstərir. Elmi yeniliyi şərtləndirən başlıca cəhətlərdən biri əvəzliyin sintaktik vahidlərin (əlxüsüs da, mürəkkəb cümlə komponentlərinin) əlaqələnməsində, bağlanması rolunu aşkar etməkdir.

Bundan əlavə, mətnin təşkilində, qurulmasında əvəzliyin oynadığı rolu da üzə çıxarmaq bu əsərin elmi yeniliyi kimi xarakterizə oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan dilinin əvəzliliklərini bir sistem şəklində, müasir elmi səviyyədə araşdırılması bir çox nəzəri problemlərin həlli baxımından mühüm və xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bu sahədə dərslik, dərs vəsaitlərinin yazılmasında və digər türk dillərindəki əvəzliliklərin müqayisəli tədqiqi prosesində mənbə kimi faydalı ola bilər.

Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası və sintaksisi kurs-

larının ali məktəblərdə, magistraturalarda tədrisində bu işin nəticələrindən istifadə etmək olar.

İşin nəşri. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında hazırlanmış, tədqiqatın başlıca müddəaları həm məqalə, həm monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, II bölmə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I bölmə beş fəsildən, II bölmə isə üç fəsildən ibarətdir.

İşin ümumi məzmunu

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində əvəzliyin spesifik xüsusiyyətlərindən və onun nitq hissələri içərisindəki mövqeyindən bəhs edilir. Əvəzlik həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, problemlə məşğul olan dilçilər əvəzliyə müxtəlif mövqələrdən yanaşmış və bu da onların arasında fikir ayrılığı yaratmışdır.

I. Bir qrup dilçilər əvəzliyi köməkçi adlar sırasına daxil edirdilər. Dilçilərdən F.İ. Buslayev, P.Y. Skorik və başqaları yalnız şəxs əvəzliyini əsas nitq hissəsi hesab edir, digər mənə növlərini isə köməkçi ad və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid edirlər.

II. İkinci qrup dilçilər əvəzliyi müstəqil nitq hissəsi hesab etməmiş, bu tipli sözləri köməkçi nitq hissələri arasına daxil etmişlər. Sami Əfşar «Türk dilinin morfolojiya və sintaksisi» kitabında şəkilçiləri də müstəqil söz kimi əvəzliklər sırasında verir. Bu fikir Əhməd Rasimin «Türk dilinin qısa qrammatikası» və Q. Rəşadın «Osmanlı dilinin qanunları» adlı kitablarında da davam etdirilir.¹

III. Üçüncü qrup dilçilər əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab edirlər. Həmin dilçilər İ. Qıqanov, M. Kazımbəy, İ. A. Belyayev, N. İ. Asmarin, A. N. Samoyloviç, V. A. Qordlevski, İ. Suyarov, Q. İ. Ramstedt, N. K. Dmitriyev, N. N. Nikolski, A. İbatov, M. Hüseynzadə, S. Cəfərov, F. Zeynalov, S. Qasımova, A. Əbilov, Ə. Xəlilov və b. Onlar əvəzliyin leksik mənasının spesifikliyini xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Dilçilər arasında əvəzliyi tam leksik mənalı söz hesab etməyənlər də vardır. Həmin dilçilər əvəzliyin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik mənaya malik bir nitq hissəsi olduğunu müdafiə edirlər.

¹ Бах. Паранджи Фируза. Местоимение в письменных памятниках Азербайджанского языка (XIV-XIX века). Баку, 1978, с.2-3.

Son zamanlarda dilçilikdə yeni ənənə özünü göstərməyə başlamışdır. Əgər əvvəlki qrammatika kitablarında əvəzliyin nitq hissəsi olub-olmaması, özünəməxsusluğu, mənə növləri arasındakı müxtəliflik və s. məsələlər müzakirə edilir, problemin obyektiv həlli üçün tədqiqatlar aparılırdısa, indi məsələ başqa şəkildə qoyulur və izah edilir.

Müasir dövrdə əvəzliyin əhatə dairəsinin, sərhədlərinin genişləndirilməsi məsələləri düşüncə mənbəyinə cəvrilir. Avropa dillərinin qrammatikası ilə məşğul olan bir sıra dilçilər əvəzliyin tərkibinə digər nitq hissələri içərisində olan, lakin semantikasına görə ümumilik və əvəzedicilik xüsusiyyətinə malik olan sözləri də daxil edirlər. Onlardan bəziləri, hətta sayların bir çox növlərini əvəzliklə birləşdirməyi təklif edir, başqa bir qrup isə dilin xüsusiyyətindən asılı olaraq əvəzlik – fel, əvəzlik – zərf xarakterli sözləri də əvəzliyə daxil edirlər. Göründüyü kimi, əvvəlki fikirlərdən fərqli ənənə qabarıqlaşdırılır. Bu ənənəyə görə əvəzliyin əsas nitq hissələri içərisindəki mövqeyi və söz tutumunu möhkəmlətmək özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərir, lakin burada bir qədər diqqətli olmaq lazım gəlir. Mövzuya aludə olub oxşar xüsusiyyətli sözlərin əksəriyyətini əvəzliyə aid etmək düzgün prinsip sayıla bilməz. Əlbəttə, başqa nitq hissələri içərisində olan həmin sözlərin seçilməsi müvəffəqiyyətli bir iş ola bilərdi.

Əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyən olunmasında tədqiqatçılar bir sıra məsələləri ön sıraya çəkmişlər. V.M. Jirmunski göstərir ki, əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyənlənməsində onları semantik məzmununa görə fərqləndirmək, sintaktik vəzifəsinə və qrammatik cəhətlərinə görə rəsmiləşdirmək lazım gəlir.¹

Əvəzliyin leksik-qrammatik statusunun müəyyənlənməsində semantik və morfoloji, leksik, yaxud semasioloji, həmçinin qrammatik ölçülər də tədqiqatçılar tərəfindən əsaslandırılmışdır.¹

K.Y. Maytinskayanın fikrincə, əvəzlik son dərəcə mürəkkəb və mübahisəli kateqoriyadır.² Tədqiqatçı mürəkkəb və mübahisəli sözlərini işlədərkən təkcə bu və ya digər sözün əvəzlik sayılıb – sayılmamasını, əvəzliyin müxtəlif növlərə bölünməsinə nəzərdə

¹ Жирмунский В.М. Развитие категории частей речи в тюркских языках по сравнению с индоевропейскими языками. Изд. АН СССР от. Литературу и языка, вып. 3-4, 1945, с.127 (111-127).

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л., 1960, с.67.

² Майтнская К.Е. Местоимение в языках разных систем. Изд-во, Наука, 1969, с.191.

tutmur. Başlıca mübahisə əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi olub-olmaması, onun əsas, həmçinin köməkçi nitq hissələri sırasında verilməsi kimi məsələlər ətrafında cərəyan edir.

Dilimizin söykəndiyi əsaslı faktlar göstərir ki, əvəzlik leksik-qrammatik təbiəti etibarilə müstəqil bir nitq hissəsidir. İşarəvilik əvəzliyin əsas funksiyasıdır. Əvəzlik bu funksiyanı «icra etmək» üçün müxtəlif nitq hissəsi ilə mübadiləyə girməli, təbii şəkildə əvəz etdiyi sözlərin qrammatik möcüzəsinə əsaslanmalıdır.

Əvəzlik probleminə dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərdən biri də onların məna cəhətdən bölünməsidir.

M.Kazimbəy əvəzliyin yeddi,³ L.Budaqov beş⁴, A.N. Kono-nov altı⁵, X.Kamilova yeddi⁶, N.K.Dmitriyev yeddi⁷, İ.Suyarov altı⁸, A.İbatov isə⁹, İ.Q.Qıqanov isə əvəzliyin doqquz¹⁰, N.Z.Hacıyeva isə türk dillərində əvəzliyi müqayisəli tədqiq edərək yeddi məna növünü göstərmişdir.¹¹

Sonralar çap edilmiş qrammatikalarda əvəzliyin məna növləri beş və ya yeddi arasında olduğu göstərilmişdir. Biz isə əvəzliyin aşağıdakı məna növlərinin – şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, təyin əvəzlikləri olduğunu qeyd edirik.

Dissertasiyanın içərisində əvəzliyin hər bir məna növünə aid ayrıca fəsil həsr edilmişdir.

I fəsil «**Şəxs əvəzliyinin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri**» adlanır.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyinin paradıqmaları belədir:

Təkdə: **mən, sən, o**

Cəmdə: **biz, siz, onlar.**

«**Mən** əvəzliyi əvəzedici funksiyaya malik deyil; danışanın

³ Казимбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839, с.110-150.

⁴ Будагов Л. Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия. М., 1857, СП.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., СССР. 1960.

⁶ Камилова Х. Узбек тилинги сөнво алман. Изд. АН Уз. ССР, Ташкент, 1953, с.8-17.

⁷ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Изд. Восточная литература. М., 1962, с.105.

⁸ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965, с.

⁹ Ибатов А. Местоимение в казахском языке. Алма-Ата, 1962.

¹⁰ Гиганов И.Г. Морфология современного русского языка. Изд. Высшая школа, М., 1965.

¹¹ Гаджиева Н. Языки народов СССР, II, Тюркские языки. М., 1966.

nitqində o, xüsusi adın yerində yox, öz yerində dayanır».¹ E.Benvenist «mən» şəxs əvəzliyi haqqında yazır: «Hər bir «mən» öz referensiyasına malikdir və hər dəfə məhz təkrarsızlıqdan götürülən yeganə fərdə uyğun gəlir».²

Mən şəxs əvəzliyinin dilimizin qədim dövrlərində **bən** şəklində işlənməsinə rast gəlinir. Bu formaların hər hansı birinin daha çox işlənmə tezliyi və ya paralel istifadə edilməsi dilçilərin diqqətini cəlb etmiş, onların arasında bu variantların ilkinliyi haqqında maraqlı və müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu fikirləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

I. Birinci qrup dilçilər **b** səsin daha qədim və **b > m** keçidinin daha inandırıcı olduğunu qeyd edirlər. V.V.Radlov, V.A. Boqoroditski, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov və başqaları bu fikirin tərəfdarlarıdır. **B>m** keçidinin yaranma səbəbi barədə bu qrup dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Bəzi dilçilər **b>m** keçidinin əsas səbəbi kimi sondakı **n** səsinin təsirini göstərirlər. Onlar qeyd edirlər ki, **b** səsi sondakı **n** səsinin təsiri ilə assimilyasiyaya uğramışdır. V.A.Boqoroditskinin fikrinə diqqət yetirək: «Burun **m** səsinin ilkin qəbul etmək olmaz, çünki bu zaman, sonda burun samiti olduğu halda, onun **b** samiti ilə əvəzlənməsi anlaşılmazdır».³

b) Bəzi dilçilər isə **b>m** keçidi prosesində **oğuz-qıpçaq** qrupu dillərinin təsiri olduğunu qeyd edirlər. Bu haqda türko-loq Mahmud Kaşqarlı yazmış, ondan sonra gələnlər də bu fikri qəbul etmişlər.¹ Bu haqda F.L.Paranci yazır: «Beləliklə, müəyyənləşir ki, oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dilindəki I şəxs təkdə **mən** əvəzliyi qıpçaq mənşəlidir. Əski oğuz xüsusiyyətini qoruyub saxlayan **b** varinatlı **bən** isə demək olar ki, bütün türk dillərində **biz** (I şəxs cəm) şəxs əvəzliyində qalmışdır».²

II. İkinci qrup dilçilər **mən** şəxs əvəzliyində **m** səsinin daha qədim və ilkin variant olduğunu qeyd edirlər. Bu qrup dilçilərdən

¹ Коцнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972, с.147.

² Бенвенист Е. Природа местотений // Общая лингвистика. М., 1974.

³ Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд. 2-е. Казань, 1953, с.166.

¹ Паранджи Ф.Л. Местоимение в письменных памятниках Азербайджанского языка (XIV-XIX вв). Баку, 1978.

² Паранджи Ф.Л. Местоимение в письменных памятниках Азербайджанского языка (XIV-XIX вв). Баку, 1978, с.6.

Q.İ.Ramstedt³ A.P.Potseluyevski⁴ və başqalarını göstərə bilirik.

III. Üçüncü qrup dilçilər **b** və **m** səslərinin birinci şəxs əvəzliyinin təkində paralel işləndiyini qeyd edirlər. M.İslamov bu səslərin paralel işləndiyini və «mən» variantının işləklilik və ümum-xalq dilində özünə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazandığını qeyd edir⁵. Bu haqda prof.T.İ.Hacıyev, K.N.Vəliyev «Azərbaycan dili tarixi» kitabında yazırlar: «Tədrisən ədəbi dil norması xalq danışığı dilinə söykəndikcə, standart ənənələrdən uzaqlaşdıqca bir sıra oğuz – qıpçaq elementləri arxaikləşir. Məsələn, xalq dilindəki **mən** variantı **bən-i**, **tutmaq** sözü **dutmaqı** əvəz edir».⁶

Bizə belə gəlir ki, **b>m** səs keçidi daha inandırıcıdır. Həm də bu keçid prosesi **oğuz-qıpçaq** qrupu dillərinin təsiri nəticəsində olmuşdur.

H.Mirzəzadənin göstərdiyinə görə, türk dillərindən yalnız birində – müasir türk ədəbi dilində **b** səsi öz mövqeyini saxlaya bilmişdir.⁷

Amma araşdırmalar sübut edir ki, qaqaz dilində də **b** səsi öz ilkin variantını qoruyub saxlamışdır.

Birinci şəxsin təkini və cəmini ifadə edən **mən**, **biz** əvəzlilikləri hallanma xüsusiyyətlərinə görə həm digər əvəzliliklərdən, həm də hallana bilən sözlərdən də fərqlənir. Bu vəziyyət təsadüfi xarakter daşımır. Bəzi türköloqların qeyd etdiyi kimi, bu, yiyəlik halın və mənsubiyyət kateqoriyasının paralel şəkildə işlənməsinin və mənaca yaxın olmasının nəticəsidir.¹

İndi də Azərbaycan dilinin bir neçə dialektində və türk dillərinin bəzilərində I şəxsi göstərən əvəzliliklərin yiyəlik halında «-im» şəkilçisi ilə deyil, «-in» şəkilçisi ilə işlənməsinə rast gəlinir. Bu haqda M.İslamov yazmışdır: «I şəxs əvəzliliklərində həm tək, həm də cəmdə yiyəlik halda **-im** şəkilçisinin işlənməsi heç də şəkilçidə sa-

³ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с. 76-78.

⁴ Потелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад, 1947, с.27.

⁵ Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.6

⁶ Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.90.

⁷ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası Bakı, 1962, s.168.

¹ Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. Казань, 1933, с.131; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Ташкент, 1956, с.192.

dəcə **m-n** əvəzlənməsi deyil. Bu, tarixi dil hadisəsinin qalıdır».² Qədim türk dillərində, eləcə də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də I şəxs əvəzliyi yiyəlik halda istər tək, istər cəmdə **in** morfoloji göstəricisini qəbul edir.³

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasını isimlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də əvəzliliklərin qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənməməsidir.

Biz şəxs əvəzliyi I şəxsin cəmini bildirir. I və II şəxsin cəmlənməsi həm əvəzliyin digər növlərindən, həm də isimlərdən fərqlənir. Bu əvəzlilikdəki cəmlilik leksik yolla ifadə olunur. Leksik yolla cəmlənmədə biz əvəzliyi tək mən əvəzliyinin cəmini bildirməsi ilə öz əhatə dairəsini daraltmır. Biz əvəzliyinin tərkibini şərti olaraq belə göstərə bilirik: mən+sən; mən+siz, mən+o; mən+onlar, mən + sən + o; mən + sən + onlar; mən + siz + o, mən + siz + onlar. Göründüyü kimi, mən şəxs əvəzliyi bütün vəziyyətlərdə işitirək edir.

Sən, siz şəxs əvəzliyi. **Sən** şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin təkini, müraciət olunan şəxsi bildirir.

Mən və **sən** əvəzliliklərinin **-n** ünsürünün mənşəyi də dilçilərin nəzərindən yayınmamışdır. Onlar bu səsin **mən**, **sən** sözlərində işlənməsi və onun rolu barədə maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər **n** səsinin sözün sonunda işlənməsini naməlum və izah edilməz, digərləri bu səsin təklilik anlayışı, üçüncülər mənsubluq mənası yarada bilməsini, dördüncülər isə bu səsi kökün ayrılmaz hissəsi hesab etmişlər.

Bu barədə N.K.Dmitriyevin və N.A.Baskakovun maraqlı fikirləri vardır. N.K.Dmitriyev yazır: «Güman etməyə əsas vardır ki, I və II şəxslərin təki tarixən **men = te+n<ti+n<bi + n, sen = se +n<si+n**» şəklindən törəmişdir. Başqa sözlə desək, «**mən**» və «**sən**» şəxsin ilkin anlayışı **bi** və **si** şəklində ifadə edilmişdir. Buradan **biz** və **siz**, **bi+z** və **si+z** şəklində parçalanır və arxaik **-z** göstəricisi isə xüsusi cəm şəklini göstərir».¹

N.A.Baskakov **men** və **sen** əvəzliliklərinin mənşəyini (**be<bi** və **se <si**) şəklində bu və şü işarə əvəzlilikləri ilə bağlayır.²

² Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.12.

³ Rəcəbli Ə. Göy türk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, s.211.

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Восточная литература. Изд. М., 1962.

² Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания. М.,

Güman etmək olar ki, I və II şəxsin təkindəki **-n** ünsürü təklik, cəmindəki **-z** ünsürü isə cəmlilik yaratmağa xidmət edir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkcə açıq saitlə deyil, onunla yanaşı, qapalı saitlə də işlənməsi fərziyyəimizi əsaslandırmağa kömək edir: **bin, sin**.

Güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox-çox əvvəl, ümumiyyətlə, birinci şəxsi göstərmək üçün **bi**, ikinci şəxsi göstərmək üçün **si** ünsürü işlədilmişdir. Dil inkişaf etdikcə təki cəmdən ayırmaq zərurəti meydana gəlir. O zaman cəmlilik anlayışını yaratmaq üçün **-lar, -lər** şəkilçisi yaranmamışdı, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən cəmlilik bildirən bu şəkilçi türk dilləri tarixinin nisbətən yaxın dövrünə, güman ki, ilkin hun dövrünə aiddir. Bundan başqa, **z** ünsürü əvvəllər hər cür cəmlili deyil, təkcə cüt kəmiyyəti göstərmişdir. Beləliklə, şəxslərin təkini cəmdən ayırmaq üçün qədim türklər şəxs bildirən işarələrin sonuna təkdə **n**, cəmdə isə **z** ünsürünü əlavə etmişlər.

Ə.Rəcəbli də biz və siz əvəzliliklərindəki **-z** ünsürü haqqındakı vahid rəyin olduğunu göstərmiş, I və II şəxs əvəzliyindəki «**n**» ünsürünün təklik bildirdiyini yazmışdır.³

O, - şəxs əvəzliyi və o işarə əvəzliyi həmişə mübahisə doğuran fikir ayrılığına səbəb olan sözlərdir. Biz «**O**» sözünün şəxsdən daha çox işarəyə yaxın olduğunu qeyd etmək istəyirik. O – əvəzliyi I və II şəxsin təkini və cəmini bildirən əvəzliliklərdən fərqli morfoloji və sintaktik xüsusiyyətə malikdir. Bu söz həm canlı, həm cansız əşyanı işarə edə bilir. Həm danışmaq aktında iştirak edənə, həm də iştirak etməyəni göstərir. Burada şəxs anlayışından daha çox işarə anlayışı irəli keçir. Cəmlənməsinin morfoloji yolla getməsi, substantivləşməyə meyilli olması bu sözü işarə əvəzliyinə daha çox yaxınlaşdırır. Dilçilik ədəbiyyatında III şəxsi göstərmək üçün **o** əvəzliyi qəbul edilmiş və daha çox işləkliyə malikdir. Görünür, əvəzliyin bütün növlərindəki işarəvilik xüsusiyyəti burada daha qabarıqdır. Semantikasındakı işarəvilik şəxs anlamından daha çox olan bu sözü şəxs bildirmək xüsusiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Bu səbəbdən biz III şəxsi bildirən **o** – sözünü şəxs əvəzliyinin içərisində veririk. Lakin işarəvilik xüsusiyyətinin qabarıqlığını qeyd etməyi lazım bilirik. O sözünün şəxs və işarə əvəzliyi kimi omonim səciyyəli olduğunu deyənlərin fikrinə qatılırıq.

II fəsil «İşarə əvəzliyinin leksik-semantik və morfoloji xüsu-

Изд-во АН СССР, 1952.

³ Рəcəбли Ə. Гөй түрк дилин морфологиясы. Баки, 2002, с.210

siyyətələri» adlanır. İşarə əvəzliyi adların əvvəlində gələrək, onu sifət kimi əlamət və keyfiyyətinə görə deyil, digərlərindən ayırmaq, fərqləndirmək cəhətdən müəyyənləşdirir. İşarə əvəzliyi əvəzliyin başqa növlərindən daha qədim və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir.

XX yüzilliyin 40-cı illərindən sonra ayrı-ayrı türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş müxtəlif səpkili əsərlərdə işarə əvəzliyinin də araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə N.Direnkova, A.Potselyevski, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, F.İskakov, B.A.Serebrennikov, A.Şerbak, İ.Suyarov, K.Musayev, M.İslamov, M.Qurbanova və başqalarının zəhmətini qeyd etmək lazımdır.

A.M.Şerbak işarə əvəzliyinin əsas iki məna xüsusiyyətinin (məkan və zaman) qabarıq olduğunu qeyd edir.¹

F.D.Aşnin bu məna növünün məhz işarəvilik xüsusiyyətini irəli çəkmiş və bu işarəvilik deyktik (konkret işarəvilik) və anaforik (keçmiş işarə) növlərini göstərmişdir.²

M.A.Xabiçev işarə əvəzliyinin 1) məkan, 2) zaman, 3) anaforik, 4) konkretlik, 5) təyinedicilik növlərini göstərmişdir.¹

N.K.Dmitriyev², K.M.Musayev³, İ.Suyarov⁴, K.E. Maytinskaya⁵ və b. işarə əvəzliyini yalnız məkan münasibətinə görə qarşılaşdırır və bir-birindən fərqləndirirlər. Məkana münasibətinə görə yaxın, uzaq; orta məsafə, lap yaxın, lap uzaq məsafəyə işarə edə bilən əvəzlilikləri bir qrupda birləşdirirlər.

N.K.Dmitriyev «**bu**» və «**u**» əvəzliyinin yaxın və uzağa işarə etməsindən başqa məlum və namələmə da işarə etdiyini bildirir.⁶

Əvəzliyin məna növlərindən biri kimi işarə əvəzliyini qəbul edən bütün dilçiləri fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri həmin məna növünə aid olan əvəzliliklərin söz tərkibidir. Əksər dilçilər **o**,

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977.

² Ашнин Ф.А. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках, М., 1958, 9; Грамматика туркменском языка. Ашхабад, 1970, с.187.

¹ Хабичев М.А. Местоимение в Карачаева - балкарском языке. Черкесск, 1961, с.38.

² Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.

³ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Изд-во Наука, 1964.

⁴ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965, 18с.

⁵ Майгинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд-ва «Наука», Москва, 1969, с.20-23.

⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.

bu, elə, belə, həmin, həmən sözlərini işarə əvəzliyi kimi qəbul edirlər. Fikir müxtəlifliyi özünü ən çox **ora, bura, filan** sözlərinə münasibətdə göstərir. «Filan» sözünü bəzi dilçilər işarə əvəzliyi kimi göstərir. Bizcə, «filan», təyin əvəzliyidir. «Belə» əvəzliyi isə M.Kazımbəyin qrammatika kitabında zərf kimi verilib.⁷ Dilçilərin əksəriyyəti isə «belə» sözünü işarə əvəzliyi kimi qeyd etmişdir.

Ən çox mübahisəyə səbəb olan «ora, bura» sözləridir.

1. A.N.Kononov, M.Hüseynzadə, «Azərbaycan dili qrammatikası»nın müəllifləri⁸ bu sözlərin zərf olduğunu qeyd etmişlər.

2. B.Çobanzadə, F.Ağzadə, F.Zeynalov, Ə.Abdullayev, F.Cəlilov ora, bura sözlərinin əvəzlik – zərf xarakterli olduğunu qeyd edirlər.⁹

3. N.K.Dmitriyev, Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev, S.Cəfərov, Y.Seyidov, M.Qurbanova, M.İslamov **ora, bura** sözlərini əvəzlik kimi qəbul edirlər¹.

Ora, bura sözlərinin etimologiyası haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Söylənilən fikirləri ümumiləşdirdikdə aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

1. Birinci qrupa daxil olan dilçilər - N.K.Dmitriyev, E.V. Sevortyan, F.D.Aşnin, A.B.Şerbak Y.Seyidov² **ora, bura** sözlərinin **o** və **bu** işarə əvəzliyindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər.

2. İkinci qrupa daxil olan dilçilər Ə.Z.Abdullayev və F.R. Zeynalov ora, bura sözlərinin **o, bu** işarə əvəzliyi ilə «qaru»- istiqə-

⁷ Казымбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839.

⁸ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. АН ССР: М.-Л., 1960, с.13; Хüseynzadə М. Müasir Azərbaycan dili, II cild, (morfolojiya), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980.

⁹ Çobanzadə В., Ağzadə F. Türk qrameri, 1929, s.13; Зейналлов Ф.Р. Принципы классификации именных частей речи. Баку, АГУ, 1959; Abdullayev Ə.З. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, «Maarif», 1974; Cəlilov F. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Maarif, 1983.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948; Дəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979; Quliyev D. Qrammatika I his. Morfolojiya. Bakı, 1938; Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1960; Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, BDU, Bakı, 2002; Qurbanova M. Müasir Azərbaycan dilində işarə əvəzlikləri. Nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 1987.

² Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948 с.267-269; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978; Ашнин Ф.Д. Об этимологии азерб. гагауз, крымско татарских и турецких имен типа вира (бура) это место - Тюркологические следования. М.-Л., 1961, с.105; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с.41; Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, BDU, Bakı, 2002.

mət, hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərmişlər.³

Ə.Z.Abdullayev **ora, bura** sözlərinin tarixən **o** və **bu** işarə əvəzlikləri və yönlük halı bildirən **qaru** morfeminin ixtisarından yarandığını göstərir.⁴

Y.Seyidov yazır: «**Ora, bura** yer bildirir və həm də yer bildirən isimlərdən fərqli olaraq konkret yer adı deyil, ümumi, mücərrəd mənada yer bildirir. **Bu** cəhətə görə həmin sözlər zərfə yaxınlaşır. Lakin bunda işarəvilik anlamı da var ki, həmin xüsusiyyət zərfdə yoxdur».

Ora sözü uzağa, **bura** sözü yaxını işarə edir. Biz də **ora, bura** sözlərini əvəzliyin içərisində verilməsini daha məqsəduyğun hesab edirik.

İkinci işarə əvəzliklərindən olan **o** və **bu** haqqında da dilçilər arasında da maraqlı doğuran fikirlər vardır.

I Qrupa daxil olan dilçilər bu əvəzliklərin etimologiyasını şəxs əvəzliyinin yiyəlik halı ilə bağlayır. A.Patseluyevsi, N.Baskakov bu fikirdədirlər.¹

II Qrupa daxil olan dilçilər bu əvəzlikləri qapalı hecadakı mövcudluğunu daha qədim hesab edirlər.²

F.Cəlilov da işarə və şəxs əvəzliklərinin eyni kökdən olduğunu qeyd edən müəlliflərlə həmfikirdir və özündən əvvəlki müəlliflərdən irəli gedərək həmin əvəzliklərin arxetiplərini mərhələlər üzrə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Biz də işarə əvəzliyi və şəxs əvəzliklərinin dünya dillərində eyni kökdən olduğunu təsdiqləyən və dünya dillərində bunların arasında uyğunluq olduğunu qeyd edən K.Maytinskaya, A.M. Şerbak, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov və başqa alimlərlə razılaşır və onların irəli sürdüyü fikirlərə şərik çıxırıq.

Müxtəlif türk dillərində bu əvəzliklərin eyni səs variantında, bəzən cüzi fonetik fərqlə işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan,

³ Абдуллаев Я.З. Азербайжан дили мясяляляри, Бақы, БДУ, 1992; Зейналлов Ф.Р. Принципы классификации именных частей речи. Баку, АГУ, 1959,

⁴ Абдуллаев Я.З. Азербайжан дили мясяляляри, Бақы, БДУ, 1992.

¹ Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад, 1947; Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания. М., Изд-во АН СССР, 1952.

² Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Ташкент, 1956; Гурбанова М.А. Указательные местоимения в современном азербайджанском языке Авто. канд.дис. Баку, 1987.

kumik, noqay, türkmən dillərində **bu**, türk dilində **şu**, başqırd dilində **bul**, qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərində **bul**, xakas dilində **pu** variantına rast gəlmək olur.

Elə, belə sözlərinin də etimologiyası haqqında müxtəlif, maraqlı və bir-birindən fərqlənən fikirlər vardır.

I. Dilçilərin bir qrupu – E.R.Tenişev, E.V.Sevortyan **elə, belə** əvəzliyinin **o, bu** işarə əvəzliyi və «ilə» qoşması və ya onun şəkilçiləşmiş variantı olan «**la**», «**lə**» ünsürünün birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərirlər.³

II. İkinci fikrin tərəfdarları isə türk dilində olan **elə, belə** əvəzliyinin ümumtürk sual əvəzlilərinin kökü olan **day** və fel düzəldən **vay** şəkilçisinin artırılmasından əmələ gəldiyini qeyd edirlər.¹

III. Türkoloqların arasında M.N.Xıdırovun fikri seçilir. Müəllif **beylə, eylə, şeylə** işarə əvəzlilərinin yaranmasında «**bu, şu, ol**» işarə əvəzlilərinin rolunu göstərir. F.D.Aşnin də onun fikrini müdafiə edənlərdəndir.²

IV. Bu qrupda birləşən dilçilər isə **elə, belə** işarə əvəzliyinin etimologiyasından danışarkən bu sözlərin iki hissədən ibarət olduğunu qəbul edirlər. Sözü birinci hissəsinin «**o, bu**» işarə əvəzliyi olduğunu, demək olar ki, bütün dilçilər qəbul edir. Əsas fikir ayrılığı özünü ikinci hissəsinin mənşəyinin təyin olunmasında göstərir. Bu qrupa daxil olan dilçilərin bir hissəsi «**o, bu**» əvəzliyini birinci hissə kimi qəbul edir, ikinci hissənin isə **-lay** şəkilçisindən ibarət olduğunu qəbul edir. Ə.Z.Abdullayev, M.Qurbanova, A.N.Kononov da bu fikirdədir. A.N.Kononov ikinci hissənin – **lay** deyil, **day (dek)** olduğunu irəli sürür. Belə əvəzlilərə müəllif **bunday, şunday, unday, uşanday** və müvafiq olaraq dialektlərdə işlənən **bundak, undak, uşandak, şundak** sözlərini də daxil edir.

Ə.Z.Abdullayev «**elə, belə**» işarə əvəzliyinin etimologiyası məsələsinə toxunmuş, bu məsələni daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə izah etmişdir. Müəllifin diqqətini qaqauz dilində işarə məqsədi ilə işlənən «**bola**» və «**bolay**» əvəzliləri cəlb

³ Тенишев Е.Р. Строй саларского языка. М., 1976; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978.

¹ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində **-lay** şəkilçisinin aqibəti və **elə, belə** sözlərinin etimologiyası haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, №5, 1968, s.3-8.

² Xıdırov M.N. Türkmən dilində köməkçi sözlər məsələsi. Aşxabad, 1947; Ашнин Ф.Д. Об этимологии азерб. гагауз, крымско татарских и турецких имен типа вира (бура) это место - Тюркологические следования. М.-Л., 1961.

etmişdir. Türk dilində və eləcə də Azərbaycan dilində olan «**elə**», «**belə**» sözünün törəməsini «**bu**», «**o**» və «**lay**» şəkilçisi ilə bağlamaq meyli daha güclü və elmidir.³

İşarə əvəzlilərinə **həmin, haman** sözlərini də daxil etmək olar.

H.Mirzəzadə bu əvəzlilərin tarixən az, məhdud, müasir dövrdə isə çox işləndiyini qeyd edir. **Haman** sözünün mənşəcə fars sözü olduğu (**həm, an**) qənaətinə gəlir.

«Həmin», «haman» işarə əvəzliləri daha çox müəyyənlik və konkretlik bildirir. Bu məqamlar sözü gedən əvəzlilərin «**o**» və «**bu**» işarə əvəzliləri ilə paralel işləndiyi zaman baş verir. Bunların paralel işlənməsi zamanı mütləq hər hansı sözlə ifadə olunan obyekt tələb olunur.

«Həmənki» sözü M.Qurbanova tərəfindən atributiv münasibətli söz kimi qəbul edilib. Bizə belə gəlir ki, bu sözə düzəltmə sifət kimi yanaşmaq daha doğru olardı.

III fəsil «**Sual əvəzlilərinin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri**» adlanır. Sual əvəzliləri cümlə daxilində sual məqsədi ilə işlədilir. Bu əvəzlilər vasitəsilə əşya, onun yeri, əlaməti, keyfiyyəti, mənsubiyyəti, zamanı soruşulur. Alman cavabdakı söz əvəzliyinin cümlədəki vəzifəni daşıyır. Sual əvəzliyi şəxs və əşyanı sual tərzində, ümumi halda əvəz edir. Əvəzliyin digər növlərindən fərqli olaraq, sual əvəzliyinin əvəz etdiyi söz özündən sonra işlənmiş dialoqun cavab cümləsində verilir. Bütün nitq hissələrinə verilən sualların hamısı sual əvəzliyinə daxildir. Türk dillərində sual əvəzliləri həm oxşar, həm də fərqli şəkildə müşahidə olunur. **Kim, nə** sual əvəzliləri Azərbaycan, türkmən, türk və qaqauz dillərində eyni formadaadır.

Sual əvəzliləri, K.Y.Maytinskayanın dediyi kimi, əşya haqqında dinləyicidən hər cür məlumata cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. Müəllif göstərir: «Sual əvəzliləri müsahibdən ya işarə etdikləri şəxs və ya predmetlərə ən yaxın olanlarını, ya işarə etdikləri şəxs və ya predmetlərin, xüsusiyyət və ya müvafiq olanını müəyyənləşdirilməsini, ya da şəxs və ya predmetin şəxslər və ya predmetlər qrupundan fərqləndirilməsini tələb edir».¹ Sual əvəzlilərinin daxili semantikasından və verilən cavabın mahiyyətindən asılı olaraq, bu tipli əvəzliləri iki qrupda birləşdirmək olur:

³ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində **-lay** şəkilçisinin aqibəti və **elə, belə** sözlərinin etimologiyası haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, №5, 1968.

¹ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд.-ва «Наука», Москва, 1969, с.215-216.

1. Substantiv səciyyəyə malik olan sual əvəzliləri: **kim? nə? hara?**

2. Atributiv səciyyəyə malik olan sual əvəzliləri **hansı? necə? nə cür?**

M.İslamov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sual əvəzlilərinin sayının ədəbi dilimizdəkinə nisbətən daha çox olduğunu və onların bir qisminin tələffüzçə müasir Azərbaycan dilindəki müvafiq əvəzlilərdən fərqləndiyini yazır.²

I. Kim sual əvəzliyi. **Kim** sual əvəzliyi ən çox işlənən və insana aid olan sözdür. **Kim** sual əvəzliyi cüzi fonetik dəyişikliklərlə və bəzi hallarda isə heç bir fonetik fərq olmadan müasir türk dillərinin hamısında işlənir və yalnız insana aid edilir. Elə dillər vardır ki, **kim** sual əvəzliyi insandan başqa, digər canlılara da aid edilir. Bu sual əvəzliyinin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır.

1. V.Kotviç «kim»in «ka» sual bildirən sözdən və **m < ma** şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini yazır.¹

2. Q.İ.Ramstedt «kim»in **ke(ka)** sual bildirən sözdən və **m** ünsüründən əmələ gəldiyini göstərmişdir.²

3. İ.Suyarov, N.A.Kononov, H.Mirzəzadə **kim** sözünün **küm-üm** (adam) sözündən törədiyini qeyd edir.³

4. R.M.Biryukoviç – **kim** sual əvəzliyinin iki hissədən ibarət olduğunu göstərir. Birincisi **ki** sualın əsası, **m** isə sual ədatıdır. Bunların birləşməsindən **kim** sözü əmələ gəlir.⁴ Bizə belə gəlir ki, **kim** sual əvəzliyini monqol dilindəki **küm-üm** (adam) sözü ilə bağlayanlar haqlıdırlar. Çünki bu sual əvəzliyi yalnız insan anlayışı verən sözlə bağlı olur və onu əvəz edə bilər.

II. Nə sual əvəzliyi özünün leksik-semantik, morfoloji, etimoloji xüsusiyyətinə və işlənmə tezliyinə görə seçilən sözdür.

Q.İ.Ramstedt **nə** əvəzliyinin **y**-nin **n**-ya keçməsi ilə əmələ

² İslamov M.İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sual əvəzliləri. Azərb. SSR EA xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası», №1, 1973, s.72.

¹ Котвич В. Исследование по алтайских языкам. М., 1962.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с.26-28

³ Суяров И. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965; Кононов Н.А. Местоимение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965; Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası Bakı, 1962.

⁴ Бирюкович Р.М. Морфология чулымско -тюркского языка. Изд-во Саратовского ун-та, 1981, Ч.2, 184с.

gəldiyini söyləmişdir. Bu söz tarixən **yə ~ ye** formasında da sual bildirmişdir.⁵ Sonrakı inkişaf mərhələsində **y > n** keçmişdir.

N.Hacıyeva «nə» sual əvəzliyinin rekonstruksiyasının çətin olduğunu qeyd edərək yazır: «Prototürk dilində heç bir söz «n» ilə başlanı bilməzdi. Görünür, sual əvəzlilərinə bəzi istisnalar ola bilərdi».¹

F.Q.İsxakov **na//ne** sual əvəzliyinin **nin**-dən törədiyini qeyd edərək onun mürəkkəbləşmiş formalara da malik olduğunu qəbul etmişdir.²

Nə sual əvəzliyi **nə, ni, ne** formasında türk dillərində sualın əsasını təşkil etdiyini və mürəkkəbləşən zaman tərkibindəki «nə» ünsürünün əşya bildirdiyini biz də əksər türkoloqlar kimi qəbul edə bilərik. **Nə** əvəzliyində əşya anlayışı geniş mənada özünü göstərir. **Nə** əvəzliyi həm canlı, həm də cansız əşyaları əvəz edə bilər. **Nə** sual əvəzliyinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri onun çoxfunksiyalılığındır. Bu əvəzlik müəyyən sintaktik məqama düşdükdə bağlayıcı, ədat kimi də çıxış edə bilər.

III. Neçə sual əvəzliyi atributiv səciyyəyə malikdir. Əşyanın kəmiyyətini, miqdarını, əlamət və keyfiyyətini bildirən sözləri əvəz edir. «Neçə» sözünün **ne qanqdan** törədiyini dilçilər qeyd edirlər. Bu sual əvəzliyi saylar kimi numerativlərlə işlənir, miqdarı bildirən sözü əvəz edir.

IV. Necə sual əvəzliyi atributiv səciyyəyə malikdir. **Nə cür, nə təhər, hansı** sözləri ilə sinonim cərgə əmələ gətirə bilər. Bunların dildə paralel işlənməsinə rast gəlinir. **Necə** sual əvəzliyi halanmır, mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Müasir Azərbaycan dilində çox işlənən **hansı, haçan**, sual əvəzliləri digər türk dillərində də çox işlənir. Bu əvəzliyin etimologiyası dilçiləri maraqlandırmış və onlar da yeri gəldikcə bu məsələyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Digər türk dillərində bu əvəzlilərin ilkin samitinin **k** ilə işlənməsi daha çox nəzərə çarpır (kanday, kalay, kane, kanqa, kaçan, kaysı). Azərbaycan dilində isə bu sual əvəzliləri **h** samiti ilə işlənir, lakin tarixi abidələrimizdə bu sual əvəzlilərin **q** variantına daha çox rast gəlinir. Bu haq-

⁵ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957, с.76-78.

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, с.140.

² Исхаков Ф. Местоимения, исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II. М.1956, с.246; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. АН ССР: М.-Л., 1960, с.182.

da H.Mirzəzadə belə yazır: «**Hansı** əvəzliyi müasir imlasına görə türk dillərinin bir çoxundan fərqlənir».³ Müəllif bu sözün hansı şəkildə sabitləşməsinə XVIII əsrdən başladığını qeyd edir. Müəllif **haçan** sözü ilə əlaqədar olaraq əvəzlənmənin belə getdiyini göstərmişdir **q>x>h**.

Bu tipli sual əvəzliliklərinin kökünün **kan, kay** olduğu türko-loqların əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir,¹ lakin bu sözlərin kökünün **ka** olduğunu da deyən dilçilər vardır.²

M.İslamov **ka//ha** və **kan//hay** sözlərinin tarixən müstəqil və paralel işlənərək müxtəlif tipli əvəzliliklərin yaranmasında rol oynadığını qeyd etmişdir.³

Bizə belə gəlir ki, **hamı, hansı, haçan, hara** tipli sual əvəzliliklərinin kökünün qədim variantı **ka** olmuşdur. Azərbaycan dilində **k>q>h** keçidi mümkündür.

V. Hansı əvəzliyi atributiv xassəyə malikdir. **Necə** sual əvəzliyi ilə sinonim cərgə yaradır.

VI. Hara – yer bildirən sözləri əvəz edir. Cümlədə ən çox yer zərflərini əvəz edir.

VII. Hamı – sual əvəzliyi substantiv səciyyəyə malikdir. Şəxs və əşya bildirən sözləri əvəz edə bilər.

VIII. Haçan – sual əvəzliyi zaman bildirən sözləri əvəz etmək üçün işlədilir, **nə vaxt, nə zaman** sözləri ilə sinonim kimi işlənə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində əvəzliliklərin sinonimliyi haqqında danışan R.İsrafilova yazmışdır ki, Azərbaycan dilində təsadüf etdiyimiz sinonim cərgələrdə əvəzliliklərlə yanaşı, bəzi nitq hissələrinə aid olub əvəzlik mənası alan sözlər də vardır. Əvəzliliklərlə sinonim cərgə təşkil edən sözlərin, demək olar ki, hamısı işlək sözlərdir. Lakin bunlardan bəzisi yazılı, bəzisi isə şifahi nitqdə daha çox işlənir.⁴

Sintaksisdə sual əvəzliyinin bağlayıcı söz funksiyasını daşması sual əvəzliyindən yeni bir məna növünün törədiyini deməyə dilçilərə əsas verdi. **Nisbi əvəzliyin** yeni məna növü kimi qəbul edilməsi keçən əsrin 70-80-ci illərinə aid edilə bilər. Doğrudur,

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.189.

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков восточная литература. Изд. М., 1962.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Ташкент, 1956.

³ İslamov M.İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sual əvəzlilikləri. Azərb. SSR EA xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası», №1, 1973, s.1-144

⁴ İsrafilova R. Əvəzliliklərin sinonimliyi. Azərb. SSR EA xəbərləri. («Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası), №4, 1975, 66 s.

M.Kazımbəyin, L.Budaqovun əsərlərində nisbi əvəzliyin adı çəkilir. Lakin bu, (yəni müəlliflərin nisbi əvəzlik sırasına daxil etdiyi sözlər) müasir dilçilərin qəbul etdiyi nisbi əvəzlik deyildir. Yeni məna növü adlandırılan, əslində, isə sual əvəzliyinin sintaktik funksiyası olan bu əvəzliliklərə münasibət müxtəlifdir.

I qrupa daxil olan dilçilər nisbi əvəzlik adlı bölgünün olmadığını deyir və bunu qəbul etmirlər. Bunlardan R.M. Biryukoviç, İ.Suyarov, Y.Seyidov və başqalarını göstərmək olar.

II qrupa daxil olan dilçilər isə nisbi əvəzliyi ayrıca məna növü kimi qəbul etməmiş, lakin mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edən sual əvəzliliklərin funksiyaları onların diqqətini çəkmiş və sual əvəzliyinin daxilində yarım bölgü kimi sual-nisbi adı altında bu əvəzlilikləri qeyd etmişlər. K.M.Musayev, A.İbatov bu fikrin tərəfdarlarıdır.

III qrupa daxil olan dilçilər isə nisbi əvəzliyi ayrıca məna növü kimi qeyd etmiş tabeli mürəkkəb cümlədə, mətdə mövcud olduğunu göstərmişlər. R.Muradov, M.Zəkiyev, Ə.Xəlilov, İ.T. Qolonov, M.Hüseynzadə bu fikrin tərəfdarıdır.

Bizə belə gəlir ki, nisbi əvəzlik müstəqil məna növü deyil. Bu sual, işarə, qeyri-müəyyən əvəzliliklər və bəzi zərflərin situasiyada qazandığı yeni funksiyadır.

F.Parənci qeyd etmişdir ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində türk dillərinə aid yazılmış qrammatika kitablarında nisbi əvəzliyin adı çəkilsə də, bu əvəzliliklər elmi cəhətdən düzgün izah olunmur, bəzən bağlayıcı, bəzən də şəkildə qarışdırılmışdır.¹

Mirzə Kazım bəy nisbi əvəzliyi bugünkü elmi nöqtəyindən izah etməsə də, «bu» anlayışının dilçiliyimizdə ilk dəfə onun tərəfindən işlədilməsi qeyd edilməlidir.²

Azərbaycan dilçiliyində «nisbi əvəzliliklər» adını ilk dəfə Ə.Xəlilov gətirmişdir. O, «Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu» adlı məqaləsində, ümumiyyətlə, əvəzliyin sintaktik vəzifəsi haqqında məlumat verir, nisbi əvəzliliklərə isnad edir və onları əvəzliyin mənacə müstəqil bir növü kimi konkret misallar əsasında izah edir. O yazır: «Əvəzliliklər öz leksik mənalərini itirmədən istər baş və budaq cümlələrin qrammatik cəhətdən bağlanması, istərsə də müstəqil cümlələr arasında

¹ Паранджи Ф.Л. Местоимение в письменных памятниках Азербайджанского языка. Баку, 1978, с.89.

² Мирза Казым-бек. Учебная пособия для материалы временного турецкого языка. СПб, 1854, с.6.

məzmun və quruluşca əlaqə yaratmaqda yaxından iştirak edir».¹

Müəllif sual əvəzliyinin və nisbi əvəzlilərinin eyni formada olduğunu qeyd edərək, həmin sözlərin müxtəlif vəziyyətlərdə bir-birindən fərqlənən sözlər olduğunu qeyd etmişdir. Sual verib cavab tələb edən əvəzliləri sual, cümlələri əlaqələndirən eyni sözləri isə nisbi əvəzlik adlandırmışdır.²

Bizə belə gəlir ki, sual əvəzliyinin oynadığı sintaktik funksiyasını yeni məna növü kimi göstərmək əsassızdır. Hər bir məna növünün özünəməxsus söz tutumu olmalıdır. Morfoloji kateqoriya kimi nisbi əvəzliyin özünəməxsus heç bir sözünə sərbəst şəkildə rast gəlinmir. Bu isə bizim dilçilikdə əsaslandırdığımız, aksioma kimi qəbul etdiyimiz fikirlərlə uyğun deyil. Nisbi əvəzlik adlandırılan sözlərin öz müstəqilliyi yoxdur, halbuki müstəqil söz qrupu – əvəzliyin bir məna növünü əmələ gətirmək üçün nisbi əvəzlik adlandırılan sözlər ya müstəqil leksik-semantik, ya da müstəqil qrammatik (köməkçi nitq hissələri kimi) mənaya malik olmalıdır. Buna görə də onun vəzifə və funksiyalarını ayrı-ayrılıqda məna növü kimi qəbul etmək olmaz.

IV fəsil «**Təyin əvəzlilərinin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri**» adlanır. Təyin əvəzliləri özünəməxsus leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə əvəzliyin digər məna növlərindən seçilir. Təyin əvəzliləri əlamət, keyfiyyət, miqdar bildirən leksik vahidləri əvəz edir və ya onlara işarə edir. Azərbaycan dilində təyin əvəzliləri çox zaman «ümumi əvəzlilər» adı altında da qeyd olunmuşdur. Həmin əvəzlilər sırasına **öz, bütün, hər, eyni, filan, hər cür, özgə, başqa** və s. sözlər daxil edilir. Bəzi qrammatika kitablarında bunların miqdarı süni surətdə çoxaldılır, **digər, özgə, yad** sözləri də daxil edilir.³

Qeyd edək ki, təyin əvəzliləri **pronominal leksikanın** tərkibinə daxildir, əvəzedici funksiya kəsb edir, ümumi kateqorial semə malikdir və digər nitq hissələri ilə (isim, sifət, say) münasibətdədir. Bu əvəzlilərinin mənaları ism, sifət və saya münasibətdə meydana çıxır.

Əvəzliyin bu məna növünün ayrılması, söz tərkibinin müəyyənləşməsi, fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Dilçilərin bir qrupu onu ümumiləşdirici, digərləri qeyri-müəyyən, üçüncü qrup dilçilər isə qayıdış əvəzliyi sırasında izah etmişlər.

Türk dillərində təyin əvəzlilərini iki qrupda: **toplu** – təyin

¹ Xəlilov Ə.Ə. Əvəzliyin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, №1, Bakı, 1969, 68 s.

² Yənə orada. 69 s.

³ Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1993, 49s.

əvəzliləri və **bölücü** – təyin əvəzliləri¹ adı ilə öyrənmişlər.

Biz təyin əvəzliyinin sırasına aşağıdakı sözləri aid edə bilərik: **öz, bütün, hər, eyni, filan, bəzi**.

Hər. Təyin əvəzliyinə aid edilən bu söz adlardan əvvəl gəlir, onları izah edir. Bu sözün semantikasında təyinedicilikdən əlavə, ayırıcılıq və seçmə bildirmə çalarını ifadə etmə də vardır. Bu əvəzlik əksər türk dillərində eyni fonetik tərkibdə, bəzi hallarda isə kiçik fonetik dəyişikliklə, «**her**», «**xer**» formalarında da işlənir.

H.Mirzəzadə bu əvəzliyin mənşəcə fars dilindən gəldiyini tarixin bütün mərhələlərində öz şəkil və formasını mühafizə etdiyini göstərmişdir.²

«Hər» sözü heç morfoloji dəyişikliyə uğramır, cümlədə müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan sözlərə aid olur, onları təyin edir.

Öz təyin əvəzliyi. Təyin əvəzlilərin içərisində çox işləkliyə malik olan və ən çox da mübahisəyə səbəb olan sözlərdən biridir. Bu sözü türkoloji ədəbiyyatda dilçilərin bir qrupu təyin-ümumiləşdirici, bəziləri qayıdış - təyini, digərləri isə təyin əvəzliyi adlandırmışdır.³

Mənsubiyyət şəkilçili «öz» təyin əvəzliyini qayıdış əvəzliyinin sırasına aid edən dilçilər də vardır.⁴

Bizə belə gəlir ki, «öz» təyin əvəzliyidir. O, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndikdə substantivləşir. Bu isə onun məna növünün dəyişməsinə əsas ola bilməz.

Öz təyin əvəzliyi hər hansı bir əşyanı təyin edərək aid olduğu ismin mütləq mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsini tələb edir.

Bu əvəzlik obyektə yalnız subyektə münasibətinə görə təyin edib aydınlaşdırır.

Öz təyin əvəzliyi işlənmə tezliyinə görə, əmələ gətirə bildiyi sintaktik fiqurların rəngarəngliyinə görə də digər təyin əvəzlilərinə seçilir. İstər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək substantivləşsin, istərsə də öz dominant mənasında çıxış etsin. Bu əvəzlik dildə şəxs əvəzlilərinə sonra daha çox işlənən əvəzlikdir.

Bütün təyin əvəzliyinin semantik mənasında təyinediciliklə paralel ümumilik də var. Bu ümumilikdə qeyri-müəyyənlik çaları da özünü ara-sıra hiss etdirir. «Bütün» əvəzliyinin oğuz qrupuna aid olan dillərdə işləndiyi qeyd edilmiş və sinonimi kimi «külli-

¹ Юсуфов Б. Местоимения в старобухбекском литературном языке (XV – XVI вв.). Ташкент, Издательство «ФАН» Академии Наук Узбекской ССР, 1991, с.98.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.122.

³ Müasir Azərbaycan dili, II cild, (morfolojiya), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.81.

⁴ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif. 1963.

aləm», «cümlə» sözlərinin də olduğu göstərilir.

Bütün əvəzliyinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o istər təklikdə, istərsə də təyin etdiyi sözlə birlikdə heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır.

Digər təyin əvəzlilərindən fərqli olaraq «bütün» əvəzliyi sifətin dərəcə əlamətini bildirən «s» ünsürünü qəbul edərək «büsbütün» formasında işləyə bilər.

Filan əvəzliyi isimlərdən əvvəl işlənərək onları qeyri-müəyyən şəkildə təyin edir. Dilçilərin bir qrupu bu əvəzliyi qeyri-müəyyən əvəzlik,¹ digərləri isə təyin əvəzliyinə aid etmişlər.²

Filan əvəzliyi təkrar edilərək **filan-filan** sözünü əmələ gətirə bilər. **Filan** sözü «kəs» sözü ilə birlikdə isə qeyri-müəyyən əvəzliyini yaradır. Ərəb mənşəli «filan» əvəzliyi müasir dilimizdə çox işləkliyə malik olmasına baxmayaraq, abidələrimizin dilində H. Mirzəzadə, M.Hüseynzadə və başqalarının qeyd etdiyinə görə az işlənmiş, bəzi hallarda isə təsadüf edilməmişdir.³ Eyni sözü də təyin əvəzliləri sırasına daxil edilə bilər. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə⁴ «eyni» sözünün izahı aşağıdakı kimi verilib: Bir-birinə tamamilə oxşar, bir cür, tam bənzər; oxşarı, tayı, bənzəri, tamamilə özü. Eyni sözü qrammatik dəyişikliyə məhdud şəkildə məruz qalır. Bəzən mənsubiyyət cəm şəkilçisi ilə işləyə bilər.

Eyni sözü dilmizin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

Bəzi təyin əvəzliyi. Bu sözü təyin əvəzliyi kimi qəbul etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bir çox tədqiqatçılar elmi araşdırmalarında, kitab və dərsliklərdə həmin sözü qeyri-müəyyən əvəzliyin içərisinə daxil etmişlər. Bu sözdəki atributivlik, aid olduğu sözdən əvvəl işlənməsi, cümlədə təyin mövqeyində birbaşa çıxış etməsi onu qeyri-müəyyən əvəzlilərdən fərqləndirir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər ismi əvəz edir, təyin ola bilmir. Məhz təyin ola bilməmək, yəni atributivləşə bilməmək qeyri-müəyyən əvəzliyi isimdən fərqləndirir. **Bəzi** sözü isə birbaşa atributiv xüsusiyyət daşıyır, cümlədə hansı sualına cavab verərək, təyin vəzifəsində funksionallaşır. Mübtədə və tamamlıq ola bilmək üçün isə o mütləq substantivləşməlidir. Təyin əvəzlilərinə xas olan halları bilməmək və cəmlənməmək **bəzi** sözünə də aiddir. **Bütün** morfoloji xüsusiyyətləri ilə təyin əvəzliyinə yaxın olduğu üçün biz bu əvəzliyi təyin əvəzliyi içərisində verilməsini məqsə-

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri, Bakı, 2001, s.185.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Bakı, 1983.

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası Bakı, 1962, s.183.

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.193-194.

dəyüən hesab edirik.

V fəsil «**Qeyri – müəyyən əvəzlilərinin leksik -semantik və morfoloji xüsusiyyətləri**» adlanır. «Qeyri-müəyyən əvəzlilər predmet, əlamət, miqdar və şəraitin qeyri-müəyyənliyini bildirir. Nitqdə onlar predmet sinfinə aid dominantlara uyğunlaşaraq, öz dominant xarakteristikalarını ən ümumi şəkildə bildirirlər («insan», yaxud «predmet» sinfinə aidlik)».¹ Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: **kimi, kimisi, kimsə, hər kim, heç kim, hər nə, biri, hər biri, filankəs, hamı, hərə** və s.

Əvəzliyin məna növlərinin bölgüsündə rast gəldiyimiz fikir ayrılığına, qeyri-müəyyən əvəzlilərə münasibətdə təsadüf etmirik. Əvəzlik bir nitq hissəsi kimi dilçilər tərəfindən qəbul edildikdən sonra, demək olar ki, yazılan bütün qrammatika kitablarında, türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilən əsərlərdə əvəzliyin, bu məna növü əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmişdir.²

Buna baxmayaraq, qeyri-müəyyən əvəzlilərə münasibətdə bəzən fikir ayrılığına səbəb olan cəhətlər də vardır. Bəzi dilçilər – K.Maytinskaya, M.Yusifov və b. qeyri-müəyyən əvəzlik adı altında ümumilik bildirən sözləri, təyin və inkar əvəzlilərini də vermişdir.³ Bu isə qeyri-müəyyən əvəzliyin spesifikasına cavab verməyən sözlərin hesabına həmin məna növünün süni surətdə genişləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin söz tutumunun dəqiqləşdirilməsində çətinliyə səbəb olan və dilçilərin fikirlərini yayındıran məsələlərdən biri də bu tipli əvəzlilərin ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını yaratmaqda mühüm rol oynamasıdır. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası sözün geniş mənasında başa düşülməlidir. Bu kateqoriyanın sərhədini düzgün dəqiqləşdirmək üçün sözün əsl mənasında müəyyənliklə qarşılaşdırılma aparmaq lazımdır. Çünki insan təfəkküründə müəyyənlik olmasa, ona nisbətən qeyri-müəyyənliyi tə-

¹ Хорватович В.В. Семантика неопределенных местоимений, М., 1989, 27с.

² Казымбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839, с.110-150; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. АН ССР: М.-Л., 1960; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. М., 1957; Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд.-ва «Наука», Москва, 1969.

³ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд.-ва «Наука», Москва, 1969; Парәси F.L. Nisbi əvəzlilərin inkişaf tarixindən. Az.SSR EA Xəbərləri «Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası №1, 1984, s.98-100; Современный русский язык. «Высшая школа», Москва, 1984; Müasir Azərbaycan dili proqramı, APİ. Bakı, 1961.

səvvür və izah etmək olmaz. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin insan təfəkkürü ilə bağlılığı şübhəsizdir. İnsan təfəkküründə olan hansısa fikir öz ifadəsini qrammatik vasitələrlə təzahür etdirir. Qeyri-müəyyənliyin dəqiq tərifini Qalkina-Federuk belə vermişdir: «Qeyri-müəyyənlik – предмет və onun əlamətləri şüurumuzda yaranan ob-
raza, əksə birbaşa uyğun gəlmədiyi hallarda meydana çıxan sözdür. Obaz dəqiq deyil, dürüst hədudları yoxdur».¹

Sözün geniş mənasında qeyri-müəyyənlik dedikdə dildə olan ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyası nəzərdə tutulur və bu kateqoriyanın ifadə vasitələri çoxdur. Sözün dar mənasında qeyri-müəyyənlik dedikdə isə bu kateqoriyanın dildə ifadə vasitələrindən biri olan əvəzliyin qeyri-müəyyən məna növünü nəzərdə tuturuq.

Ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilimizdə zəngin ifadə vasitələrinə malikdir. Bu kateqoriya həm leksik, həm morfoloji və həm də sintaktik vahidlərlə ifadə oluna bilər. Ümumi qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrindən yalnız biri qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Ümumi kateqoriya və onun ayrı-ayrı ifadə vasitələrinin sərhədinin düzgün dəqiqləşdirilməməsi bəzi müəlliflərin qeyri-müəyyən əvəzlik olmayan sözlərin də bu sıraya daxil etməsi ilə nəticələnmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər sırasına bəzən «bir adam, bir kişi, bir şəxs, hər kişi, hər kəs, hər insan» sözlərini də daxil edilmişdir.² Biz bu tipli sözlərin I növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşdığını qəbul etməyin tərəfdarıyıq.

M.İslamov «mən-sən; məndən-səndən, onu-bunu, o-bu» sözlərinin qoşa işlənərək qeyri-müəyyən əvəzlik əmələ gətirdiyini qeyd edir.¹ Lakin bu sözlər qeyri-müəyyənlik mənası bildirsələr də, qeyri-müəyyən əvəzlik deyildir. Bunlar qoşa işlənən şəxs əvəzliləridir, müəyyən sintaktik situasiyada, üslubi məqamda qeyri-müəyyənlik ifadə edə bilərlər. Həmin ifadələr xüsusi məna növünə daxil edilmə şərtlərinə əməl etmir, qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının sintaktik ifadə vasitəsi kimi nəzəri cəlb edir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin əmələ gəlmə yolları aşağıdakı

¹ Галкина Е.М.- Федерук. Выражение неопределенности в русском языке неопределенными местоимениями и наречиями. Изд. Московского университета. М., 1963, с.4.

² Müasir Azərbaycan dili, II cild, (morfolojiya), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.186; İslamov M.İ. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.63.

¹ İslamov M.İ. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.63.

kimidir:

1. Sual əvəzlilərinin və ya müxtəlif sözlərin əvvəlinə **hər** sözü artırılır: **hər kim, hər kəs, hər nə, hər cür, hər necə**.

2. Sözlərin sonuna şəkilçi artırılır: **kimsə, kimi, nə, biri, filankəs, hərə**.

3. Sözün həm əvvəlinə, həm də sonuna müxtəlif vasitələr artırılır: **hər kim isə, hər kimsə, nə cürsə, hər nə cürsə**, və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərin bir qismi isə şəkilçisiz və köməkçi vasitəsiz çıxış edir: **hamı**.

Qeyri-müəyyən əvəzliləri əşyaya olan münasibətinə görə üç qrupda birləşdirmək olar:

1. Şəxs bildirən qeyri-müəyyən əvəzlilər: **kimsə, kimi, hərə, filankəs, hamı, kim isə**. Bunlar insana aid olur, ismi əvəz edir, **kim** sualına cavab verir.

2. Cansız əşya anlayışı bildirən qeyri-müəyyən əvəzlilər: **nəsə, nə isə**.

3. Həm canlı, həm də cansız əşya anlayışı ifadə edən qeyri-müəyyən əvəzlilər: **biri**. Bu əvəzliyin şəxsə və ya əşyaya aidliyi kontekstdən müəyyənləşir.

Y.Seyidov **hərə, kimsə, nə, biri** qeyri-müəyyən əvəzlilərini **hərə; kim-sə, nə-sə** şəklində bölündüyünü qeyd etmiş, lakin bu sözlərdəki **ə, i** şəkilçilərinin qrammatik şəkilçi olduğunu göstərmişdir.² Bizcə bu şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdir, lakin yeni məna yarada bilər və leksikləşirlər.

Hərə sözü Azərbaycan ədəbi dilində və şifahi danışmaq dilində çox işlənir. Onun klassik ədəbi dilimizdə də çox işləndiyini qeyd edən S.Əlizadə bu sözü təklik, yaxud hissə bildirən qeyri-müəyyən əvəzliyə daxil etmişdir. (**S.Əlizadə-sinoska**) Məhdud şəklidə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər, digər morfoloji əlamətləri qəbul etmir.

Hamı əvəzliyi özünün ilkin leksik-semantik mənasına görə ümumilik bildirir. Onun tarixən «qamu, hamu» şəklində işləndiyini qeyd edən H.Mirzəzadə bu əvəzliyin mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə çıxış etdiyini göstərir. Müəllif bu əvəzliyi təyin əvəzlilərinin sırasında verir.¹

Tarixən təyin əvəzliyi kimi çıxış etsə də, dilin indiki inkişaf mərhələsində ümumiləşdirici söz kimi çıxış edir.

² Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, BDU, Bakı, 2002, s.99.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.123.

Hamı sözü hallanır, mənsubiyyət şəkilçilərini məhdud şəkildə qəbul edə bilir, ancaq cəm şəkilçilərini qəbul edə bilmir. Dialektlərdə bəzən **bütün** sözünün sinonimi kimi işlənir, bu zaman o qeyri-müəyyənlikdən çox təyin əvəzliyinə yaxınlaşır. Ədəbi dildə isə bu şəkildə işlədilmir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərdən biri də **filankəs** əvəzliyidir. Bu əvəzlik canlı əşyaya - insana aid olur və onun qeyri-müəyyən şəkildə göstərir, əvəz edir. Qeyri-müəyyən əvəzliləri **heç** ədatı ilə işlənərək inkar mənasını bildirir. Bu məna dilçilərin diqqətini çəkmiş və əvəzliyin təsnifatında inkar əvəzliyi adlı bir məna növünü də artırmışlar.

İnkar əvəzlilərinin əvəzliyin məna növlərinin içərisində veril-məsinə baxışlar müxtəlifdir. dilçilərin bir qrupu əvəzliyin məna növləri içərisində bu növün adını çəkmir, digərləri onu qeyri-müəyyən əvəzlilərin içərisində əridir, başqaları isə inkar əvəzliyini müstəqil məna növü kimi qəbul edirlər.

A.Şerbak türk dilərində xüsusi inkar əvəzlilərinin olmadığını yazır.²

Y.Seydov türk dillərində inkar əvəzliyinin olub-olmaması məsələsinə fikir aydınlığı gətirib: «Tərəddüd etmədən iddia etmək olar ki, türk dillərində inkar əvəzliyi əvəzliyin növü kimi formalaşmamışdır».¹

Bəzi dilçilər inkar əvəzliyini qeyri-müəyyən əvəzliyin arasında verir.² Lakin bu qrupa daxil olan bir çox dilçilər isə (K.Y. Maytinskaya, A.İ.İskakov, L.A.Pokrovskaya, A.N. Kononov və başqaları) qeyri-müəyyən əvəzliyin içərisindən inkar əvəzlilərini seçərək, ayrıca yarımqrup şəklində göstərirlər. K.Y. Maytinskaya bunun səbəbini belə əsaslandırır: «İnkar əvəzliləri bir çox baxımdan qeyri-müəyyən əvəzlilərə müvafiq olduğundan, bu iki qəbildən olan sözləri birgə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur».³

Başqa qrupa daxil olan dilçilər qeyri-müəyyən əvəzliyi üç

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с.137.

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, BDU, Bakı, 2002, s.100.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. АН ССР: М.-Л., 1960; Покровская М.А. Грамматика гагаузского языка. Изд-во Наука, М. 1964; Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд-ва «Наука», Москва, 1969; Müasir Azərbaycan dili proqramı, APİ. Bakı, 1961

³ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд-ва «Наука», Москва, 1969, с.246.

yerə – 1) qeyri-müəyyən, 2) ümumiləşdirici, 3) inkar əvəzliyinə bölürlər. Bəziləri isə qeyri-müəyyən əvəzliyi iki yarımqrupa – a) qeyri-müəyyən, 2) inkar əvəzliyində birləşdirirlər.⁴ Bu qrup dilçilər inkar əvəzliyinə müstəqil məna növü kimi baxmasalar da, birincilərdən fərqli olaraq, həmin növünü diqqətdən kənar qoymamışlar. Üçüncü qrupa daxil olan dilçilər inkar əvəzlilərini əvəzliyin semantik qrupları arasında seçir və onu ayrıca məna növü kimi qəbul edirlər.

Lakin elə dilçilər də vardır ki, onlar inkar əvəzliyini qəbul etsələr də, dildə bu məna qrupunun avtonomlaşması, əvvəldən olmaması, sonradan əmələ gəlməsini qeyd edirlər.

B.Serebrennikov və N.Hacıyeva qeyd edirlər: «İddia etmək olar ki, pratikdə dildə xüsusi inkar əvəzliləri olmayıb. İnkar əvəzliyi funksiyasını inkar şəklində olan fel yerinə yetirirdi. Sonradan inkar əvəzliləri yaratmaq üçün, bir çox türk dilləri fars dilindən **heç** sözünü götürmüşdür».¹

Ə.Rəcəbov abidələrdə inkar əvəzliyinin işləndiyini qeyd etmiş və göstərmişdir ki, bu əvəzliyə «nən» formasında rast gəlinir. Müəllif bu inkar əvəzliyinin sual əvəzliyindən törədiyini yazmışdır.²

İnkar mənası bildiren hər hansı bir sözü inkar əvəzliyi sırasına daxil etmək olmaz.

M.İslamov inkar əvəzlilərinin yaranmasında «də» ədatının müəyyən mövqeyini qeyd edir. Müəllif göstərir: «İnkar əvəzliyi **də** bağlayıcısı ilə birlikdə **biri də** qeyri-müəyyən əvəzliyindən yaranır».³

Bizə belə gəlir ki, «də» burada bağlayıcı deyil, ədatdır və inkar əvəzliyini əmələ gətirmir. «Biri» sözü inkar fellərlə işlənərək qarşılıqlı münasibətdən doğan inkarlığı qüvvətləndirir. Əgər bu proses təsdiq fellərdə təkrar olunsay, onda «də» ədatı qeyri-müəyyənliyin qüvvətləndirilməsinə xidmət edəcək.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. АН ССР: М.-Л., 1960, с.185; Грамматика русского языка. Изд-во Акад Наук СССР 1960; Ибатов А. Местоимения в казахском языке. Алма-Ата, 1962; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Изд-во Наука, 1964; Müasir Azərbaycan dili, II cild, (morfologiya), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980.

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, с.148.

² Раджабов А.А. Язык Орхона -Енисейских памятников древнетюркской письменности, АКД, Баку, 1967, 15с.

³ Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.46; Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Elm, 1985, s.66.

Də ədatı vasitəsilə başqa türk dillərində də inkar əvəzliyinin əmələ gəldiyi qeyd olunmuşdur. Məs.: noqay dilində, karaim dilində. Karaim dilində inkar əvəzliyi başqa türk dillərindən fərqli olaraq **təsdiiq** fellərlə də **işlənə bilir**.⁴

«Biri də» sözü **kimsə, hər kimsə** sözləri kimi qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Maraqlı bir xüsusiyyət diqqəti özünə çəkir ki, qeyri-müəyyən əvəzliklərin bir çoxunun nüvəsində dayanan **sual əvəzliyi-dir**. Sual əvəzliyinin çoxmənalı, zəngin semantikasi yol verir ki, o, çoxmənalılıqdan uzaqlaşaraq omonim sözləri yaratsın. Lakin bir şeyi nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sual verilərkən özü də qeyri-müəyyən olur. Onun konkretləşməsi sonrakı cümlədən asılı olur.

Heç sözü ədatdır, inkarlıq bildirir, bu inkar ədatını başqa əvəzliklərə və əvəzlik səciyyəli sözlərə qoşulmasından inkar əvəzlikləri deyil, inkar mənası yaranır. **Heç** ədatı hansı cümlədə işlənirsə, o cümlənin xəbərinin inkarda olmasını tələb edir. Bu zaman inkar mənası əmələ gəlir. Qeyri-müəyyən əvəzlik də inkar fellərlə işləndikdə inkarlıq bildirir. Bu isə həmin sözlərin yeni məna növünə ayrılmasına - inkar əvəzliyi bölməsində verilməsinə səbəb ola bilməz. Cümlədən kənarında inkar əvəzliyinə aid edilə bilən heç bir söz olmadığı üçün əvəzliyin içərisində sintaktik situasiyaya görə yeni mənanın ifadəsi yeni məna növünün yaranmasına səbəb olmur.

Ayrılıqda işlənə bilməyən heç bir leksik vahidi və morfoloji bazisi olmayan məna növünü süni yaratmağa ehtiyac görmürük.

Dissertasiyanın II bölümü «**Əvəzliyin sintaktik vəzifə və funksiyaları**» adlanır. Bu bölmə özü də üç fəsildən ibarətdir.

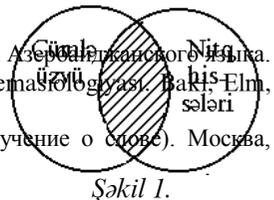
Qrammatikanın bir-birinə bağlı olan hissələri - morfolojiya və sintaksis dildə qarşıya qoyulan ümumi vəzifələri müxtəlif planlarda yerinə yetirir. Bir-biri ilə əlaqəli olan bu sahələrin müstəqil əhəmiyyətini də inkar etmək olmaz.

Sözün morfoloji xarakteristikasını bir tərəfdən sintaksis müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən isə morfoloji forma sanki dayanmış sintaktik formadır.¹

İ.İ.Meşşaninov cümlə üzvləri və nitq hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr etdiyi əsərində zərflə zərfliyin, modal sözlərlə ara sözlərinin qarışdırılmasını tənqid edərək yazırdı: «... Nəticədə

⁴ Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах Азербайджанского языка. Баку, АДД, 1973, с.46; Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Elm, 1985, s.66.

¹ Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва, 1972, с.12.

Şəkil 1.

cümlə üzvləri ilə nitq hissələrinin eyniləşdirilməsi kimi qeyri-ixtiyari, lakin çox təhlükəli vəziyyət alınır».² Biz nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasındakı münasibəti belə ifadə edə bilərik. Şəkil. 1

Birinci dairə cümlə üzvünü, ikinci isə nitq hissələrini ifadə edir. Göründüyü kimi, bəzən cümlə üzvü ilə nitq hissəsi (xətlənmiş hissə) üst-üstə düşərək uyğunluq yaradır. Lakin bu uyğunluq həmişə özünü bir qaydada göstərmir və dildə fəaliyyət göstərən substantivləşmə, adverbiallaşma, atributivləşmə proseslərin təsiri ilə nitq hissələrinin biri o birinin yerində işləyir və bir nitq hissəsi bir neçə cümlə üzvünün ifadə vasitəsi kimi çıxış edir, yaxud da bir cümlə üzvü bir neçə nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Ancaq bunu unutmaq olmaz ki, hər bir cümlə üzvü müvafiq nitq hissəsinə uyğundur. Yəni hər hansı bir nitq hissəsi bir cümlə üzvünün əsas ehtiyat bazasıdır. Başqa nitq hissələri isə birbaşa vəzifəsini dəyişərək yeni funksiya qazanaraq həmin cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər. Bu barədə R.A.Budaqov haqlı olaraq yazır ki, nitq hissələrinin birinci və ikinci sintaktik vəzifəsi dildə obyektiv şəkildə mövcuddur. Sintaksisdə bu dərəcələrin ayrılması vacibdir.¹

Yuxarıda söylənilərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyəti olduğu kimi, sintaktik təyinatı da vardır. Bu zaman öz vəzifəsini daşıyan nitq hissəsi nitq axını zamanı özünü əsaslı şəkildə nümayiş etdirir. Hər bir nitq hissəsi müəyyən cümlə üzvü olmağa təhkimdir. İsimlər özünün sintaktik təyinatına görə cümlədə mübtədə və tamamlıq vəzifəsini daşıya bilər. Lakin isimlər cümlədə öz birbaşa vəzifəsini itirərək başqa funksiyada çıxış edir. Bu zaman isim öz vəzifəsini dəyişərək, yeni funksiyada işləyərkən bir çox morfoloji xüsusiyyətlərini itirir və yenilərini qazanır. Bu isə sintaktik situasiyada, nitq axını zamanı baş verir. Əlbəttə, isim təyin və zərflilik funksiyasını daşıyarkən öz morfoloji bazisini dəyişmir

Nitq hissələrinin təyinatında sintaktik vəzifənin rolunu inkar etmək olmaz, lakin buna əsas, həlledici amil kimi baxmaq bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid edilməsinə səbəb olmuşdur. Belə yanaşılma sifət-zərf, say-zərf, əvəzlik-zərf və s. probleminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İ.İ.Meşşaninov da nitq hissələri və cümlə üzvlərinə aid yazdığı kitabında da nitq hissələrinin təsnifini cümlə üzvünə tabe etməyin düzgün olmadığını qeyd etmiş, bununla da bir sözü müxtə-

² Мешшанов И.И. Члены предложения и части речи. М.-Л., 1945.

¹ Будагов Р.А. Введение в науки о языке. М., 1965.

lif nitq hissəsinə aid edilməsinə qarşı çıxmışdır.

Biz də bu fikirlə razılaşıaraq onu qeyd etməyi vacib bilirik ki, bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər. Sintaktik situasiyada qazandığı yeni xüsusiyyət isə onun funksiyasıdır. Vəzifə və funksiya sözlərinin mənalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Dilçilik ədəbiyyatında həmin sözlərin dublet kimi işlənməsinə rast gəlirik. **Sintaktik vəzifə** və **sintaktik funksiya** anlayışlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Vəzifə anlayışı dedikdə biz hər bir nitq hissəsinin heç bir dəyişiklik olmadan məhz özünəməxsus birinci ifadə edə bildiyi xüsusiyyəti nəzərdə tuturuq. Funksiya anlayışı isə hər hansı bir nitq hissəsinin özünəməxsus təyinatından, yəni vəzifəsindən kənarında yeni xüsusiyyət qazanaraq sintaktik situasiyada göstərə bildiyi fərqli cəhətlərdir.

Biz isə funksiya anlamının dar və geniş mənasına söykənməyi əsas götürməyin tərəfdarıyıq. Funksiya dar mənada vəzifə termininə adekvatdır, lakin geniş mənada funksiya dil vahidinin nitq axını zamanı müxtəlif sintaktik situasiyadakı yeni, fərqli xüsusiyyətdir.

Nitq hissələrinin içərisində elələri var ki, onun morfoloji xüsusiyyətləri sintaktik vəzifə və funksiyasından zəngindir. Elə nitq hissələri də var ki, onların sintaktik xüsusiyyətləri morfoloji xüsusiyyətlərindən daha zəngindir. Belə nitq hissələrindən biri əvəzlikdir. Müxtəlif mənə növlərinə bölünən əvəzlilərin hər bir mənə növü müəyyən nitq hissəsini əvəz edir. Bu əvəzetmə ilə yanaşı, əvəzliyin məhz özünəməxsus morfoloji, sintaktik mövqeyi də vardır. Söz tutumunun az olmasına baxmayaraq, əvəzliyin işlənmə sferasının genişliyi, tezliyinin çox olması onun funksiyasının da zənginliyinə səbəb olmuşdur.

Biz əvəzliyin sintaktik vəzifə və funksiyasını belə görürük:

1. Əvəzliyin sadə cümlədəki əvəz etdiyi nitq hissəsinin yerində işlənərək birbaşa olan sintaktik vəzifəsi;

2. Əvəzliyin sintaktik situasiyada qazandığı funksiyalar;

Hər bir mənə növünə aid olan əvəzliyin sadə cümlədəki vəzifələrini belə göstərmək olar:

I 1. Şəxs, qeyri-müəyyən və sual əvəzlilərinin substantiv xarakterli olanları – mübtədə və tamamlıq.

2. İşarə, təyin və sual əvəzlilərin atributiv xarakterli olanları – təyin.

II Əvəzliyin mürəkkəb cümlədəki funksiyaları

1) Tabesiz mürəkkəb cümlədəki funksiyaları

2) Tabeli mürəkkəb cümlədəki funksiyaları.

a. Tabeli mürəkkəb cümlədə qəlib funksiyası

b. Tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı – söz funksiyası

c. Tabeli mürəkkəb cümlədə qarşılıq (korrelyat) söz funksiyası

III Əvəzliyin mətn komponentlərinin bağlanması olan funksiyası.

IV Əvəzliyin uslubu məqamlarda ədat və ara söz kimi çıxış edə bilmə funksiyaları.

I və II şəxs əvəzliləri cümlədə subyekt və obyekt bildirir, ismi əvəz edir, lakin özləri heç bir vaxt isim tərəfindən əvəz edilə bilməz.

Şəxs əvəzliləri isimlərdən fərqli olaraq atributivləşə bilmədiyi üçün birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci və ikinci tərəfi kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi heç bir halda çıxış edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edən şəxs əvəzliyinin hər **biri özündən** sonrakı sözlə yalnız öz şəxsinə görə uzlaşır.

Şəxs əvəzliləri feli birləşmələrdə birinci tərəf kimi sərbəst, dinamik çıxış edə bilər: mən gələndə; səni görmək, bizi sevmək.

1. Şəxs əvəzliləri sadə cümlədə müxtəlif vəzifə daşıya bilər. Bu əvəzlilər cümlənin baş üzvü olan mübtədə vəzifəsində daha müthərrikdir.

Şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin təki və cəmi ilə ifadə olunan mübtədalar yalnız insan anlayışı bildirdiyinə görə **kim** sualına cavab verir.

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin təki və cəmini bildiren «o və onlar» əvəzliyi insan anlayışı bildirdikdə **kim**, digər varlıqları bildirdikdə **nə** suallarına cavab verir.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədalar bəzən cümlədə işlədilməyə bilər. Belə cümlələr mübtədəsi buraxılmış, müəyyən şəxslə cümlə hesab edilməlidir.

Mübtədəsi şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş elə cümlələr ola bilər ki, onların mübtədəsinin işlənməsi zəruri xarakterə malik ola bilər. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədənin işlənməsinin zəruriliyi sintaktik situasiya ilə bağlı olur, həmin əvəzlilər cümlə üçün zəruri elementə çevrilir, cümlənin mənə yükünü daşıyır, fikiri konkretləşdirir, əvəzlik bir üzv kimi seçilir, əksər halda məntiq vurğu qəbul edir və aktuallaşır.

Şəxs əvəzliləri heç bir sintaktik şəraitdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənə bilmir. Bu isə onu əvəz etdiyi isimlərdən köklü surətdə fərqləndirir.

İşarə əvəzliyinin sadə cümlədə daşdığı vəzifələrdən ən mühümünü **təyin** olmasıdır. Bu əvəzlilər cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan **təyinin** sifətdən sonra, əsas morfoloji bazisi hesab olu-

nur. **Bu, o, elə, belə, həmin, həmən** işarə əvəzliləri cümlədə təyin kimi çıxış edərək müxtəlif cümlə üzvlərinə aid ola bilir, həmin üzvə aid olan xüsusiyyətləri daha da konkretləşdirir.

Bu əvəzlilər müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilər. Lakin hər bir işarə əvəzliyi cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edərkən öz təbiətindəki rəngarəngliyi nümayiş etdirir.

Müasir Azərbaycan dilində təyin əvəzliləri linqvistik statusunu almış əvəzlik növlərindəndir. Təyin əvəzliyi də digər sözlərlə paradoksal qrammatik münasibətdədir; şübhəsiz bu sözlər (bəzi dilçilərin dediyi kimi) «Kvantor əvəzlilər»¹ digər sözlərlə sıx əlaqə və münasibətə girir, sadə cümlənin tərkibində işarəvilik funksiyasını yerinə yetirir.

O.N.Seliverstova təyin əvəzliyini semantik yöndə tədqiq etsə də, sadə cümlədə onun denotativ, təyinedici vəzifəsində işləndiyini, obyektin toplusuna işarə etdiyini göstərmişdir.²

Təyin əvəzliləri sintaktik predmetdir, cümlədə ümumi sintaktik vasitə kimi özünü göstərir. Bu cür əvəzlilərdən ümumiləşdirici söz kimi sadə konstruksiyaların formalaşmasında istifadə edilir.

Təyin əvəzliləri sadə cümlənin tərkibində olan söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir.

Sadə cümlədə təyin əvəzliyi müstəqil üzv kimi qəbul olunur. Belə əvəzlilər sadə cümlədə kateqorial münasibət yaradır.

Öz təyin əvəzliyi sadə cümlədə obyektə və subyektə təyin etmək əlamətinə malikdir.

Öz təyin əvəzliyi «cə» ədat ilə işlənə bilir, bu zaman təyin vəzifəsində olsa da, emosionallıq daha qabarıqlaşdırılır. Bu şəkildə təyin vəzifəsində işlənən əvəzlik, elə bil ki, əvvəlki cümlədəki fikərə mənaca bağlanmanı və ya xatırlamanı özlüyündə ifadə edir. Bu zaman əvəzliyə məxsus olan ümumilikdən çox konkretlik bildirir və aktuallaşır. Öz təyin əvəzliyi özündən sonra mənsubiyyət şəkildə söz tələb edir, lakin onunla söz birləşməsi əmələ gətirmir. Öz təyin əvəzliyi mənsubiyyət şəkildə işlənərək, substantivləşir, müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işlənə bilir.

Hər təyin əvəzliyi sadə cümlədə bir toplusunun ayrıca götürülən fərdini, onu təşkil edən hissələrdən hər birini bildirir.

«Hər» həmcins üzvlü sadə cümlələrdə işlənərək bölgü ifadə

¹ Пипер П.О. О конверсивных предложениях с квантификативами всеобщности в сербохорватском языке сопоставительно с русским // «Исследования по славянскому», М., 1984, с.140-147.

² Селиверстова О.Н. Местоимения в языке и речи. М., «Наука», 1988, с.151.

edir, hər bir komponenti aktuallaşdırır.

1. Bu acı xəbər hər tərəfə, hər kəndə, hər obaya ildırım surətilə yayıldı. (S.Əhmədli)

Hər təyin əvəzliyi zaman anlayışlı sözlə birləşmədə sadə cümlədə işlənir. I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etsə də, bəzən II tərəfin təyini olmur, II tərəflə birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür.

1. **Hər gün** məktəbdə olurdu; 2. **Hər ay** yüz manat alardı.

Bütün təyin əvəzliyi sadə cümlədə həm canlı, həm də cansız əşyaları təyin edir.

Bütün təyin əvəzliyi sadə cümlədə həmcins üzvlərin əvvəlində gəlir və onların hamsına aid ola bilir. Hər bir həmcins üzvə ayrılıqda aid olan zaman işə təyinliklə bərabər hər komponentin aktuallaşmasına səbəb olur.

1. **Bütün duyğularımı, hissələrimi, şəirlərimi** Vətənimə həsr edəcəyəm.

Sual əvəzliləri özünün zəngin morfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı müxtəlif sintaktik vəzifə daşmasıyla da, əvəzliyini digər məna növlərindən fərqlənir. Bu əvəzlilər bütün nitq hissələrinin suallarını əvəz etdiyi kimi, onların vəzifələrini də daşıya bilir. Sadə əvəzlilər əvəz etdiyi bütün nitq hissələrinin adekvatı kimi çıxış edə bilər. Sadə əvəzlilər məhz özlərinə məxsus sintaktik vəzifə daşıyır. Bu vəzifədə çıxış edərkən onlar özlərinin substantiv və atributiv əlamətlərini qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Atributiv xarakterə malik olan sadə əvəzlilər substantivləşərək cümlənin müxtəlif üzvləri – mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflilik vəzifələrində işlənir. Sadə əvəzlilər tabeli mürəkkəb cümlədə öz vəzifəsini dəyişərək yeni funksiya qazanır və bu yeni funksiyası nəticəsində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayır.

Sual əvəzlilər sadə cümlələrdə daha dinamik olur və sadə cümləsinin yaranmasında fəal iştirak edir. Sadə əvəzlilər vasitəsilə əmələ gələn sadə cümlələrdə sadə əvəzliyi məlum olmayan cümlə üzvünün yerində işlənir və həmin cümlə üzvünə aid olan bütün qrammatik əlamətləri öz üzərinə götürür.

F.Ağayeva danışıq dilində sadə əvəzlinin yeri və tutduğu mövqeyə əlaqədar qazandığı məzmun haqqında yazır: «Bəzi sadə əvəzlilər nitqdə sadə məzmunu ilə yanaşı digər emosional-ekspressiv çalarlıqlar da ifadə edir. Özü də cümlənin sonunda gəlməklə onların emosionallığını qüvvələndirir: Bunu bilməyən kimdir? (S.Rəhimov), Oxumaq nədir?... Bəy dediyin nədir, bəy-

ənmədiyin nədir?»¹

«Sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri çox zəngindir. Bu zənginlik nitq və yazı zamanı bu cümlələrin ifadə etdikləri rəngarəng mənə çalarlarının çoxluğunda özünü göstərir. Ə.Bağırovun yazdığı kimi, sual cümlələri ünsiyyət əsnasında, həmçinin, insanlar arasında müxtəlif münasibətlər nəticəsində meydana çıxmış konkret bir emosiyayı ifadə edərkən əslində sual deyil, arzu, xahiş, etiraz, kinayə, əsəbilik və s. hisləri bildirir»¹

Qeyri-müəyyən əvəzlilər semantik xüsusiyyətinə və deyktik münasibətinə görə dildə çox işlənən universal dil vahidlərindəndir. Poetik nitqdə bu əvəzlilər mətnin hissələri arasında əlaqə, xüsusi poetik şərait yaradan element kimi də çıxış edə bilər.

Obrazlı danışqda mətnin ritmik-intonasiya cəhətdən təşkilinə də xidmət edə bilər, mənanın birbaşa və ya dolayısı ilə verilməsinə, qabarıqlaşdırılmasına, aktuallaşmasına xidmət edə bilər. Düşdüyü situasiya bu əvəzlilərin daxilindəki müxtəlif mənə yükünün açılmasına şərait yaradır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər şəxs əvəzliyi kimi əvəz edə bildiyi isimdən fərqli olaraq I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri kimi və II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər III növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi kimi sərbəst çıxış edə bilər.

Əvəzliyin funksiyaları çox müxtəlif və rəngarəngdir. İnsan fikrini cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Sadə cümlələrlə obyektiv aləmin ayrı-ayrı cəhətləri haqqında məlumat alınır və ya məlumat verilir. Getdikcə hadisə və predmetlər arasındakı əlaqənin genişliyi insan şüurunda öz əksini tapır, əlaqələrin ifadəsi dildə reallaşır. Bu reallaşma zamanı forma və məzmun vəhdəti yaranır. Sadə cümlə bir situasiyanı, mürəkkəb cümlə isə bu situasiyaların ən azı ikisini özündə birləşdirir. Mürəkkəb cümlə struktur cəhətdən formalaşdıqdan sonra bir-biri ilə bağlı müəyyən informasiyaları çatdırmağa xidmət edir. Belə struktur və semantik cəhətdən formalaşan mürəkkəb cümlə qapalı bir dövrə əmələ gətirir. Mürəkkəb cümlə yeni yaranan strukturla bərabər, yeni mənə və məzmun bağlılığı qazanır. Bu bağlılığın reallaşması üçün mənə və məzmunla yanaşı formal əlamətlərin, qrammatik əlaqənin olması əsas və vacib şərtlərdən biridir. Mürəkkəb cümlənin yaranmasında iştirak edən ayrı-ayrı komponentlərin bir-biri ilə münasibəti, hansı qrammatik əlaqəyə əsaslanması bu bağlılıq

¹ Ağayeva F. Azərbaycan danışq dili. Bakı, 1987, s.22.

¹ Bağırov Ə. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 1975, s.18.

zamanı reallaşır. Cümlələr arasındakı münasibət bərabərhuquqluluq, qarşılıqlı asılılıq əsasındaırsa, yeni yaranan cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda olacaqdır. Əgər komponentlərin biri digərinə nisbətən qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri isə asılı olarsa, bu inkişafın sonucunda tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gələcəkdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması leksik vasitələrdən biri kimi əvəzlilərin rolu inkaredilməzdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr haqqında yazan müəlliflər - Ə.Z.Abdullayev, Q. Kazımov, H.Bayramov, T.Hacıyev, F.Əlizadə və başqaları bir çox məsələlərə toxunmuşlar. Komponentlərin bağlanması əvəzliyin rolundan danışmış, işarə əvəzliyinin üzərində daha çox dayanmış, digər mənə növlərinə, demək olar ki, toxunmamışlar.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əvəzliyin bütün mənə növləri iştirak edə bilər. Lakin hər bir mənə növünə, bu mənə növünə aid olan hər bir sözə ayrıca, fərdi şəkildə yanaşmaq lazımdır. Eyni zamanda komponentin hansında, yəni birinci sırada və ya sonuncu yerdə olmasından asılı olaraq əvəzlik müxtəlif funksiyalar daşıya bilər. Bu funksiyalar məlum əvəzətmə, aydınlatma, xatırlatma, qarşılaşdırma, hissəyə bölmə, hissəyə, tama işarə etmə və s. ola bilər. Bunlar əvəzliyin yerindən və mənə növündən asılıdır. Ə.Abdullayev mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əvəzlilərin eyni xarakterdə olmadığını göstərərək yazır: «Tabesiz mürəkkəb cümlədə bağlama vasitəsi kimi işlənən əvəzlilər məlumatları əvəz edir və özü də izahat tələb etmir. Tabeli mürəkkəb cümlədə bağlama vasitəsi kimi rol oynayan əvəzlilər məchulları əvəz edir və özü də izahat tələb edir. Buna görə də deyirik ki, eyni leksik vasitə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqda bir cür, tabelinin komponentlərini bağlamaqda isə başqa cür iştirak edir»¹

İşarə əvəzliyinin tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlamasından danışan T.Müzəffəroğlu əlaqəni yaradan vasitələrdən biri kimi xatırlatma hadisəsinə mühüm əlaqələndirici kimi yanaşır.²

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, I komponentdə

¹ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, «Maarif», 1974, s.98.

² Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı, 2002.

əvəzlik işlədilmir, ancaq şəxs şəkilçisi vasitəsilə xatırladılır. Bu halda II komponentdə əvəzliyin işlənməsi zəruri xarakterə malik olur, həmin əvəzlik aktuallaşır, dinamikləşir və məntiqi vurğu ilə deyilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlədə qarşılaşdırma münasibətinin yaranmasında işarə əvəzliyinin cüt işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Bu cütlükdə qarşılaşdırma özünü belə göstərir. Bunların: o – bu; elə – belə; həmin – həmən; ora – bura leksik mənasındakı korrelyasiya tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin daha sıx bağlanması müəhim rol oynayır. Hətta, bu sözlər digər leksik vahidlərlə birləşərək komponentlərdəki qarşılaşdırmanı qabarıqlaşdırıb bilər, bu isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır.

Sual əvəzliyinin tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələnməsindəki rolu bir qədər fərqlidir.

Sual əvəzliyinin əlaqələndirdiyi həmin cümlələrdə dövrə qapanır, yəni burada açıq sıralı tabesiz mürəkkəb cümlədən danışmaq mümkün deyil. Bundan başqa sual əvəzliliklərində sual bildirmək xüsusiyyəti geri çəkilmiş olur.

Komponentlərin bağlanması iştirak edən əvəzliliklərdən bir qismi də qeyri-müəyyən əvəzlilikləridir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən biri daha çox ümumilik bildirən I komponentdə işləndikdən sonra, II və sonrakı komponentlərdə «biri, kimi, kimisi» və s. əvəzliliklər işlənərək əvvəlki komponentdəki ümumilik bildirən əvəzliyin aydınlaşmasına, dəqiqləşməsinə xidmət edir. Buradakı bağlılıq anaforik-epiforik üsulla özünü göstərir.

Yerindən, işlənmə mövqeyindən və əvəzliyin məna növündən asılı olaraq tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aşağıdakı mənalardan ifadə olunması ilə qarşılaşmaq olur:

1. Əvəzlik məlumu əvəz edə bilir. Bu zaman əvəzlik epiforik qaydada işlənilir.

2. Əvəzlik I komponentin bir üzvünə, bir hissəsinə, ümumi cümləyə və yaxud söz birləşməsi ilə ifadə olunan üzvün hissəsinə aid ola bilər. Burada əvəzliyin əsas vəzifəsi xatırlatmadır.

3. Əvəzlik həm I komponentdə, həm də II komponentdə işlənə bilər. Bu zaman qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, konkretləşdirmə və sadalama mənalari yaranır. Əvəzliyin işlənmə mövqeyi anaforik-epiforik qaydada olur.

4. Anaforik qaydada işlənən əvəzliliklərin mənası sonrakı komponent vasitəsilə izah edilə bilər.

Komponentləri bağlamaq və əlaqələndirmək termin anlayışına biz bir qədər fərqli yanaşırıq. Bağlılıq dedikdə qrammatik cəhət-

dən bağlılıqdan söhbət gedir. Əlaqələnmə isə bir qədər fərqlidir. Burada struktur və semantik əlaqələndirilməni nəzərdə tuturuq. Əvəzliliklərin müxtəlif məna növləri burada özünü fərqli şəkildə göstərir.

Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması əvəzliyin bir sıra funksiyaları üzə çıxır:

1. Əvəzliyin bağlayıcı söz funksiyası; 2. Əvəzliyin qəlib söz funksiyası; 3. Əvəzliyin qarşılıq söz funksiyası; 4. Əvəzliyin komponentlərdə işlənmə vəzifəsi; 5. Əvəzliliklərlə başqa leksik vahidlərin birləşərək bağlayıcı birləşmələr şəklindəki funksiyası.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanması çox fəal və dinamik şəkildə istifadə edilən, sintaksisdə bağlayıcı söz adlanan sual əvəzlilikləri mürəkkəb cümlənin qurulmasında çox mühüm rola malikdir.

Bağlayıcı sözün işlənməsi isə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasını mütləqləşdirir. Budaq cümlə ilə baş cümlə sərhəddində əksər hallarda «**ki**» bağlayıcısına ehtiyac qalmır, bu zaman şəkilçiləşmiş «**sa**» ədatı işlənilir. Bağlayıcı sözün əvvəldə işlənərək cümlədə ümumilik bildirməsi, həm də «**sa**» şəkilçiləşmiş ədatla müstəqil xəbərin işlənmə bilməməsi mürəkkəb cümlənin II komponentinin vacibliyinə səbəb olur. Bağlayıcı söz və işarə əvəzliyi cütlüyü (nəzərdə tutulsa belə) tabeli mürəkkəb cümlənin dairəsini qapamış olur. Bu cütlük tabeli mürəkkəb cümlənin həm struktur, həm də semantik bağlılığını qüvvətləndirir. Bağlayıcı sözün hansı halda olması tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynamır. Mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin növünü müəyyənləşdirməkdə əsas rolu qarşılıq söz oynayır. Bağlayıcı söz – qarşılıq söz binar cütlüyündə mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin növü qarşılıq söz-dən asılı olur. Məsələn:

1. Bəylərbəyi Ziyad xanın Qarabağ bəylərbəyindəki hakimi-mütləqliyi **necə** vardısı, indi də **elədir** (Elçin) 2. **Haçan** ki, başınız açılar, imkanınız olar, **onda** kömək edərsiniz (V.Babanlı) 3. Anası ayağını **haradan** götürürsə, Səbirə də ayağını **ora** qoyardı (S. Səxavət).

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bağlayıcı sözlərin əhatə dairəsi çox genişdir. Burada yalnız bəzi müəlliflərin nisbi əvəzlik adlandırdığı sual əvəzliliklərlə kifayətlənmək olmaz. Bu, bağlayıcı sözün əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaq deməkdir.

Bağlayıcı söz – qarşılıq söz cütlüyü əksər halda belə qurulur.

kim > o, bu, elə, belə (substantivləşmiş və müxtəlif hallarda)
nə >

necə
nə cür
hansı

o, bu, elə, belə, o cür, bu cür və s.

Bu cütlükdə I tərəf substantivləşirsə, ikinci tərəf də ona uyğun olaraq substantivləşəcək.

nə vaxt
nə zaman
haçan

onda, o zaman, bu zaman

nə qədər — o qədər

Əvəzliyin tabeli mürəkkəb cümlədəki funksiyalarından biri də onun baş cümlədə qəlib kimi çıxış etməsidir. Baş cümlədə qəlib kimi çıxış edən yalnız işarə əvəzliləridir. **Bu, o, elə, belə, həmin, həmən** işarə əvəzliləri baş cümlənin içərisində öz dominant mənasında, bəzən isə substantivləşərək işləyir. Bu əvəzlilər baş cümlənin içərisində bəzən söz şəklinə əksini tapır, bəzən isə nəzərdə tutulur və istənilən halda yerinə bərpa edilə bilər. İşarə əvəzliyi baş cümlənin içərisində işləyərkən cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır, lakin işarə əvəzliyi öz semantik mənasına görə hər hansı şəxs, əşya, hadisə ilə əlaqələnməsə, konkretləşə bilmir.

Baş cümlədə qəlib kimi işləyən işarə əvəzliyi özünün real, dominant mənasını itirmir, cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır, tabelilik intonasiası və ya bağlayıcı ilə birlikdə tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır.

«Elə, belə» işarə əvəzliyinin özünü ümumi və xüsusi funksiyadan kənar, müəyyən sintaktik situasiyada yerinə yetirdiyi vəzifədən biri də ədat kimi çıxış edə bilməsidir. «Elə, belə» işarə əvəzliyi sintaktik situasiyadan asılı olaraq dəqiqləşdirici ədat kimi də çıxış edə bilər.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsinin nüvəsində işarə əvəzliyi olan bağlayıcı birləşmələrin¹ də rolunu qeyd etmək lazımdır. Bağlayıcı birləşmələrin bağlayıcılarından əsas fərqi odur ki, onlar əsas nitq hissələrinin bəzən köməkçi, bəzən isə əsas nitq hissələrinin birlikdə işlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bun-

¹ Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, «Maarif», 1974, səh.102.

ları nəzərə alsaq, bağlayıcı birləşmələri iki yerə bölə bilərik.

1. Əvəzlik + köməkçi nitq hissələri: **buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün, bundan ötrü, ondan ötrü**. 2. Əvəzlik + xəbərlilik şəkilçisi: **odur, budur**. 3. Əvəzlik + leksik mənalı sözlər – bu səbəbə görə. O səbəbə görə, bu məqsədlə, o zaman ki, bu vaxt ki.

Son zamanlara qədər sintaksisin ən böyük vahidi cümlə hesab edilirdi. Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşdığı üçün mətn sintaksisin ən böyük vahidinə çevrildi.

Mətn dilçiliyinin öyrənilməsi, onun bütövlüyü, bağlanması, sərhədlərinin təyin edilməsi sahəsində Azərbaycan dilçilərinin də əməyini qeyd etmək lazımdır. K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, Ə.Xəlilov, K.Vəliyev, N.Novruzova, A.Abbasova, F.Əlizadə və başqalarının bu sahədəki tədqiqatları sanballı elmi dəyərləri ilə çox qiymətlidir.

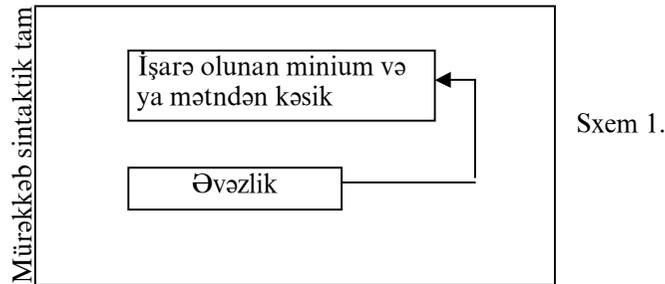
Mətni təşkil edən cümlələr onun komponentləri hesab edilir. Mətnin mövcudluğu, bütöv kimi dərk olunması üçün əsas şərt onun komponentlərinin bir-biri ilə qırılmaz əlaqəsi, vahid fikrə xidmət etməsidir. Mətnin tam halda öyrənilməsi, onun hissələrindən kənarında deyil, hissələrin mahiyyəti isə öz növbəsində yalnız tamın işığında açıla bilər.

Mətnin təşkilində əvəzlik özünü yeni funksiyada göstərir. Bu funksiya əvəzliyin mətnin komponentlərinin zəncirvari əlaqələnməsindəki roludur. Mətnə əvəzlilər vasitəsilə şəxs, əlamət, kəmiyyət haqqında qarşıdakı dinləyiciyə ümumi halda sual vermək, ya da şəxsin, əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin adını çəkmədən onları ümumiləşdirmək olar. Əvəzlilər istər mətn komponentlərini, istərsə də müxtəlif mətnlər arasında əlaqələndirici vasitələrdəndir.

Əvəzlilər deyktik xüsusiyyətlərə daha çox meyilli olduğundan mətnin təşkili mexanizmini bu vasitələrin bilavasitə köməyi ilə də bağlamaq olar. Deyktik elementlər mətnyaradıcı rola malikdir. Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində əvəzlilərin bütün məna növləri iştirak edə bilər. Əvəzlilər mətni anafirik, epifirik və anaforo-epifirik qaydada əlaqələndirə bilər. Mətnin əvvəlində işləyən işarə əvəzliyi sonrakı komponentlərin estafetvari düzülüşü ilə konkretləşdirilir. Mətnin sonunda işləyən işarə əvəzliyi vasitəsilə əvvəlki fikirlər ümumiləşdirilir. Mətnin ortasında işləyən işarə əvəzliyi distant vəzifəsini daşıyır. Bu zaman mətn elə bil iki hissəyə ayrılır. Əvəzlik bu iki hissəni bir-birinə bağlayır.

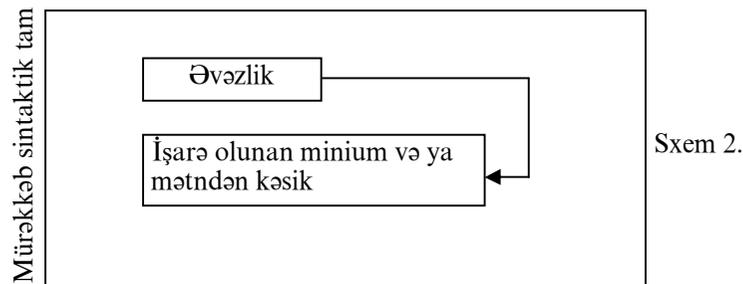
1. Anafirik qayda dedikdə - əvəzliyin özündən əvvəl artıq adı çəkilmiş obyektə işarə etməsi nəzərdə tutulur. Bu vaxt əvvəl gələn

cümlələrin leksik-semantik mənası, işarə olunan minimumun məzmununu sanki axırda işlənən əvəzliyə keçir. Həmin əvəzliyin leksik-sintaktik mənası dedikdə əvəz etdiyi minimum başa düşülür. Mürəkkəb sintaktik tam daxilində əvəzliyin anaforik qaydada işarə etməsini aşağıdakı kimi sxemləşdirmək olar.

Sxem 1.

2. Epiforik qayda dedikdə – mətnin əvvəlində işlənmiş əvəzliyin özündən sonra gələn elementlərə işarə etməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman mətnin əvvəlində işlənən əvəzliyin mənası ümumi və mücərrəddir. Birinci cümlədəki əvəzlik, bir növ, bütün mətnin qəlibi kimi əvvəldə işlənir. Sonrakı hadisələr isə həmin qəlibin məzmununun açılmasına xidmət edir. (Sxem 2.)

Sxem 2.

3. Anaforo-epiforik qayda. Bəzi hallarda əvəzliyin mənası eyni zamanda özünün iştirak etdiyi cümlədən həm əvvəlki, həm də sonrakı cümlələrin məzmununu ilə açılır. Bu halda tərkibində əvəzlik iştirak edən həmin cümlə ancaq özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə birlikdə başa düşülür və hər iki tərəfdəki cümlələrlə əlaqəyə girib, onları vahid sintaktik tamda birləşdirir. Özü də bu sintaktik tamın mərkəzi cümləsinə çevrilir. Bu üsulla yaranan mətndə əvəzliyin rolu anaforik-epiforik şəkildə olur.

Sxem 3.

«Əvəzliyin mətndə yaratdığı bu əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əlaqənin reallaşması üçün əvəzlik özünün semantik mənasının tamamilə açılmasını mətndən tələb edir. Belə ki, mətndən kənarda götürülmüş əvəzlikli cümlə kommunikativ nöqteyi-nəzərdən bitməmiş cümlədir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Əvəzliyin bəzi leksik xüsusiyyətləri // **Azərbaycan Dili leksikasının məsələləri**, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1989, s.55-59.

2. İşarə əvəzliliklərinin üslubi xüsusiyyətləri // **Üslubiyyat məsələləri**, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı. 1990. s.43-46.

3. Bəzi sual əvəzliliklərinin etimologiyasına dair // **Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastika məsələləri**, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1990, s.13-16.

4. Qeyri – müəyyənlik kateqoriyası və qeyri-müəyyən əvəzliliklər // **Elmi əsərlər**, Dil və ədəbiyyat I buraxılış, Bakı-İrşad – 1993, s.59-64.

5. Mətn komponentlərini bağlamaqda əvəzliyin rolu // **Dil və ədəbiyyat** (nəzəri, elmi, metodik jurnal), Bakı, 1998, s.35-37.

6. Əvəzliyin nitq hissələri içərisində yeri // **BDU, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları** (27-29 may). II cild, Bakı, 1998, s.101-103.

7. Əvəzliyin funksiyaları haqqında // **Dil və ədəbiyyat**, №2 (20), Bakı, 1998, s.167-169.

8. İşarə əvəzliyinin sintaktik funksiyaları // **Elmi axtarışlar** (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) XXI. Səda, Bakı, 2006, s.44-49.

9. İşarə əvəzliliklərinin sintaktik vəzifələri // **«Filologiyamızın aktual problemləri mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları»**, Bakı, 2006, s.117-127.

10. Şəxs əvəzliyinin söz birləşməsi və sadə cümlədəki vəzifələri, // **Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası. №2, Bakı, 2006, s.91-102.

11. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlanması əvəzliyin rolu (qəlib, qarşılıq kimi işlənən əvəzlilər) // **Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri**, Bakı Slavyan Universiteti, Mütərcim nəşriyyatı. №7, 2007, s.23-28.

12. Əvəzliyin tədqiq tarixi haqqında // **Dil və ədəbiyyat** (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №4 (58), Bakı, 2007, s.59-61.

13. Əvəzliyin məna növləri haqqında // **Dil və ədəbiyyat** (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №5 (59), Bakı, 2007, s. 58-61.

14. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlanması əvəzliyin rolu // **«Elmi xəbərlər»**, ADU. №7, Bakı, 2007, s.22-30.

15. Şəxs əvəzliləri: Leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlər // **Filologiya məsələləri**, №5, Bakı, 2007, s.433-444.

16. Qeyri-müəyyən əvəzlilərin vəzifələri // **«Elmi xəbərlər»**, ADU. №6, Bakı –2007, s.208-213.

17. Mətnin qurulmasında şəxs əvəzlilərinin rolu // **Tədqiqlər №3 Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik institutu**, Bakı, 2007, s.150-158.

18. Təyin əvəzliyinin söz birləşməsi və sadə cümlədəki vəzifələri // **Bakı Universitetinin Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası. №2, Bakı, 2006. s. 91-102.

19. Azərbaycan Dilində əvəzlilərin morfoloqiyası (I hissə), // **Ulu, Monoqrafiya**, Bakı, 2007. s.171.

20. Azərbaycan Dilində əvəzlilərin sintaksisi (II hissə), // **Monoqrafiya, Ulu**, Bakı, 2007. s.178.

21. Azərbaycan dilində əvəzlilər // **Monoqrafiya, Ulu**, Bakı, 2007. s.334.

22. Bədii üslubda əvəzlilərin funksiyaları // **Elmi xəbərlər**, «8, Bakı, 2007, səh.20-25.

23. Əvəzliyin mətdəki funksiyaları, // **Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri**, Bakı Slavyan Universiteti, Mütərcim nəşriyyatı. №1, 2008, s.23-28.

24. Mətn komponentlərinin bağlanması qeyri-müəyyən, təyin və sual əvəzlilərinin rolu // **Filologiya məsələləri**, №8, Bakı-2008. s.41-48.

25. Şəxs əvəzliləri haqqında // **Dil və ədəbiyyat**, Bakı, 2008. s.23-26.

26. Bəzi əvəzlilərin üslubi xüsusiyyətləri, // **Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri**, X kitab, Bakı, Sabah 2008, səh.31-36.

27. Sual əvəzlilərinin sadə cümlədəki vəzifələri, // **«Dil və ədəbiyyat»** Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı 4 (64) 2008, səh.25-31.

28. «Kim, nə» sual əvəzlilərinin leksik-semantik və

morfoloji xüsusiyyətləri // **Dil və ədəbiyyat**, Beynəlxalq nəzəri jurnal, Bakı – 2008, 5 (65) səh.27-30.

29. Nisbi əvəzlik problemi haqqında // **Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri**, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2008, səh.28-33.

30. Əvəzlilərin qrammatikası // **Ulu**, Bakı, 2009. 237 səh.

31. Функции местоимения в хидеожественном стиле, // **Астана, Хабаршы Вестник**, Филологиялык Гылымдар сериясы. №5, 2009 ж. стр.40 - 45.

32. О роли личных местоимений, // **Астана, Хабаршы Вестник**, Филологиялык Гылымдар сериясы. №5, 2009 ж. стр.59-68.

33. Морфологические особенности вопросительных местоимений «кто, что» // **Астана, Хабаршы Вестник**, Филологиялык Гылымдар сериясы. №8, 2010. ж, стр.66-74.

34. Şəxs əvəzliləri haqqında, // **Bakı Slavyan Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti**, Azərbaycanşünaslığın Aktual problemləri, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans II 2010, səh.277-288.

35. «O, bu» işarə əvəzliləri haqqında // **Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, perspektivlər»** mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2011, səh.623-627.

РЕЗЮМЕ

Местоимение – часть речи, отличающаяся на общем плане лексики древностью и многоплановостью. Функциональные закономерности и семантические параметры местоимения изучались до сих пор на основе современного азербайджанского языка и его художественных образцов. Кроме этого, были определены дитектические функции местоимения, механизм организации текста, его анафорические, катафорические особенности. Одним из основных факторов, отражающих актуальность темы, является определение места, роли и функций местоимения в морфологической и синтаксической структуре языка.

Диссертационная работа состоит из введения, 2 разделов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, цель и задачи, научная новизна и методы исследования I раздела состоит из пяти глав. I раздел посвящен морфологическим свойствам местоимений.

В первой лексико-семантические и морфологические особенности личных местоимений. В этой главе исследуются лексические особенности, морфологические признаки личных местоимений параллельно с замещаемой ими частью речи. Здесь приводится этимология личных местоимений, сравнительный анализ с другими тюркскими языками, даются парадигматические формы. Отдельно рассматриваются особенности, присущие только личным местоимениям.

Во второй главе лексико-семантические и морфологические особенности указательных местоимений. В этой главе уточняются особенности указательных местоимений, их видов по значению, словарный объем. Разъясняется возможность указания указательных местоимений на дальность или близость, их отличительные особенности, схожесть со словами тех частей речи, которые они замещают, самобытность, этимология, сравнение с другими тюркскими языками.

В третьей главе, лексико-семантические и морфологические особенности вопросительных местоимений. Вопросительные местоимения в вопросительной форме заменяют названия

предметов и лиц. Заменённое слово приводится после вопросительного местоимения в ответном предложении диалога.

В четвертой главе лексико-семантические и морфологические особенности определительных местоимений. Определительные местоимения заменяют лексические единицы, выражающие признак, качество, количество предметов или указывают на них. В этой главе рассматриваются слова, относящиеся к определительным местоимениям, дается их этимология в сравнении с другими тюркскими языками.

В пятой главе лексико-семантические и морфологические особенности неопределённых местоимений. Неопределённые местоимения указывают на неопределённость лица, предмета, признака, количества. Эти местоимения не заменяют в конкретной форме какой-либо предмет или признак, отражают их общий, неопределённый признак. Наряду с лексико-семантическими, морфологическими особенностями неопределённых местоимений, исследуется и их словарный объем. II раздела состоит из трёх глав и посвящён синтаксическим свойствам местоимений.

В второй раздел синтаксическая роль и функции местоимения. В этой главе исследуются все разряды местоимений по значению, их роль и функции в составе словосочетания, простого и сложного предложения. В диссертации впервые всесторонне рассматриваются функции местоимений в организации текста.

В заключении обобщены основные результаты исследования.

Z.A.HSAHBAZOVA
PRONOUN IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

SUMMARY

Pronoun is a part of speech distinguished by antiquity and variety of functions. Functional regularities and semantic parameters of pronoun have been studied so far on the basis of modern Azerbaijan language and its art patterns. Besides that didactic function of pronoun, mechanisms of its organization, its anaphoric, cataphoric features. One of the main facts reflecting the actuality of the subject is determination of the place, roles and functions of pronoun in morphologic and syntactic structure of the language.

There are two divisions in dissertation: I division consists of five chapters, and the II one of three. I division was devoted to the morphological, and the II division to the syntactical features of the pronoun.

In the introduction there is proved the subject's actuality, the purpose and tasks, scientific novelty and methods of investigation.

The first chapter is lexical-semantic and morphologic peculiarities of personal pronouns. In this chapter there are studied lexical peculiarities, morphologic properties of personal pronouns parallel with the part of speech replaced by them. Here etymology of personal pronouns, the comparative analysis with the other Turkic languages is represented, the paradigmatic forms are given.

The peculiarities of personal pronouns specific only to them are considered separately.

The second chapter is lexical-semantic and morphologic peculiarities of demonstrative pronouns. In this chapter the peculiarities of demonstrative pronouns are considered more particularly: their kinds by meaning, their lexical volume. The possibility of pointing out to the distance by demonstrative pronouns, their particular features are used, similarity with those parts of speech which they replace, originality, etymology, comparison with other Turkic languages.

The third chapter is lexical-semantic and morphologic peculiarities of interrogative pronouns. Interrogative pronouns in questions replace names of things and people. The replaced word is given after the interrogative pronoun in the reply to a question.

The fourth chapter is lexical-semantic and morphologic peculiarities of attributive pronouns. Attributive pronouns replace lexical

units expressing the sign, quality, quantity of subjects or point out to them. In this chapter there are considered the words related to attributive pronouns, there is given their etymology in comparison with other Turkic languages.

The fifth chapter is lexical-semantic and morphologic peculiarities of indefinite pronouns. Indefinite pronouns point out at the uncertainty of a person, thing, sign, and quantity. These pronouns don't replace any thing or sign in a concrete form, but reflect its common, indefinite property. Together with lexical-semantic, morphologic features of indefinite pronouns their lexical volume is studied.

The sixth division was devoted to the syntactical features of the pronoun. In this chapter there are investigated all kinds of pronouns by their meaning, their role and functions in the structure of a word combination, simple and compound sentence. In the dissertation work the functions of pronoun in the organization of a text are considered for the first time.

The Conclusion summarizes the results of the investigation.